

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФАКУЛТЕТ ПО ПЕДАГОГИКА

Книга Социални дейности

Том 113

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF EDUCATION

Social Work

Volume 113

СОЦИАЛНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЯТ ИНТЕРНАТ МЕЖДУ ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ И ДЕИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ

ЗДРАВКО АНГЕЛОВ*

Резюме. Студията разглежда съществуващия днес Социално-педагогически интернат като специфична форма на институционализация от създаването му през 1970 г., търсейки отговори на въпросите как това учебно заведение съществува в условията на трансформация на българското общество, как се променя след смяната на режима през 1989 г.? Какво е място му в съществуващата преходна зона (и времева, и пространствена) между интерната и закрилата в домашна среда? Представя кратка история на тази образователна институция, проследяваща нейното създаване и последващо развитие и трансформация, случващи се паралелно с течащия процес на деинституционализация на системата. Включени са и резултати от проведено теренно изследване в социално-педагогически интернат.

Ключови думи: трудововъзпитателно училище, интернат за трудновъзпитаеми ученици, възпитателно училище интернат, противообществена проява, наказателна грижа, институционализация, деинституционализация.

* Имейл: zangelov@mail.bg

THE SOCIAL AND PEDAGOGICAL BOARDING SCHOOL BETWEEN INSTITUTIONALIZATION AND DEINSTITUTIONALIZATION

Zdravko Angelov

Abstract. *This text refers to the current Social and Pedagogical Boarding School. It traces its development since its establishment in 1970 as a specific form of institutionalization. The answer to a number of questions is sought: how this institution exists under the conditions of transformation of Bulgarian society; how it changed since the regime changed in 1989; what is its place in the existing transition zone (both temporal and spatial) between the boarding school and home protection. To answer these questions, a brief history of this educational institution is presented tracing back its establishment, development and transformation happening in parallel with the ongoing process of deinstitutionalization in the country. The results from a field survey in the present-day Social and Pedagogical Boarding School are presented.*

Key words: labor school; Boarding school for hard-to-learn students, Educational boarding school, Anti-social change, Criminal care. institutionalization, deinstitutionalization

Увод

Постановка на проблема. Днес в България концепцията за институционализирана грижа – на възрастните, на децата, на хората с психиатрични разстройства, на младежите в риск – се замества от дискурса на грижата в общността и превенцията. Затова и интернатните форми от времената на режима на държавния социализъм се закриват. Какво обаче е тяхното наследство? Те трябва да изчезнат, но всъщност не изчезват съвсем. Между интерната и закрилата в домашна среда се простира една преходна зона – и времева, и пространствена, в която съществуват едни особени институции – Възпитателно училище–интернат (ВУИ) и Социално-педагогически интернат (СПИ). Подходът е сравнително-исторически и позволява да се проследи разбирането на държавата за „проблемно дете“ и политически изобретените начини, чрез които детето (но не само) се (ре)социализира. Настоящият текст осветява и описва мястото и функцията на Социално-педагогическия интернат в ролята му на специфично учебно заведение.

Цели и задачи. Студията има за *цел*: да се разкаже историята на Социално-педагогическия интернат, което ще позволи да се освети и опише значим социален проблем. Тази образователна институция е малко позната на широката общественост, но има своите социокултурни особености, които до голяма степен отразяват реално процесите, случвали се в образователната, правната, медицинската и като цяло във всички сфери на живот в българското общество. Тъй като Социално-педагогическият интернат е преименуваният Интернат за трудновъзпитаеми ученици, ще бъде направен кратък

исторически преглед на системата на Трудововъзпитателните училища (ТВУ) от времето на режима на държавния социализъм в България.

Основната *задача* е да се обясни как в условията на съвременното българско общество съществува такъв тип учебно заведение, което по своята същност е наследство от времето на социализма. Търси се отговор на въпроса как то функционира, какви са неговите предимства и недостатъци и какво собствено то произвежда, като под производство разбирам ниво на образование и обществена полезност.

Подзадачите са:

1. Посредством анализ на нормативната уредба, архивни източници и научни изследвания да се установи мястото на това учебно заведение във времето на режима на държавния социализъм, неговата функция и практическа полезност.

2. Да се проследи развитието на интерната в първото десетилетие на прехода (90-те години на XX в.), което ще покаже условията на възможност позволили на това учебно заведение да продължи своето съществуване.

3. Да се представи реалното състояние на СПИ днес, за да може да се разбере логиката на целия процес на деинституционализация.

В текста ще бъдат предоставени и първи резултати от проведено теренно изследване в съществуващите днес ВУИ и СПИ, като акцентът се поставя върху СПИ.

Предмет и обект на изследването. **Предмет** на изследването е процесът на трансформация на корекционно-възпитателната система на ВУИ и СПИ като особен сегмент от нея. **Обект** на изследване са нормативната и поднормативна уредба на системата за превъзпитание и институциите, попадащи в обсега на тези регулации.

Методология на изследването. Изследването е проведено чрез:

- анализ на нормативната база, промените в нея и анализ на правилниците за приложение;
- анализ на дисциплинарните регулации – правилниците за вътрешния ред във всяко едно от тези възпитателни учебни заведения;
- анализ на единични казуси достъпни през архив (Опис 1283 на Централната комисия за противообществени прояви налични в Централния държавен архив);
- вторичен анализ на изследванията на ТВУ и процеса на тяхната деинституционализация след 2000 г.;
- описание на географското разпределение на тези пространства, състоянието на сградния им фонд и респективната им способност да изпълняват тези функции;
- провеждане на полуструктурирани интервюта с възпитатели, персонал от тези институции и държавни служители от ресора;

- провеждане на биографични интервюта с възпитаниците на тези институции.

Тезата, която защитавам, е, че Социално-педагогическият интернат съществува, защото промените, наложени от политическа целесъобразност заради европейската интеграция, са само на хартия. Успоредно с това, обаче, въпреки инерцията на самата институция, въпреки съществуващата вътрешната институционална съпротива, трансформацията на интерната се случва и е възможна именно заради международните правни отношения и търсената от страна на държавата нова легитимност. Но, както допускам, промяната се случва и заради самите съпротиви. СПИ е възможен именно благодарение на съществуващия външен (за закриване на институцията) и вътрешен натиск, позволяващ съществуването на едно необхванато поле, в което пребивават „ничиите деца“. Този институционален хаос позволява преплитането на разнопосочни концепции, които, опитомени от педагозите, работещи на терен, позволяват съществуването на своеобразна ниша, заета от СПИ.

Терминология. За по-голяма яснота и разбираемост на текста се налага изясняването на някои понятия:

- **малолетени** са всички лица до навършване на 14-годишна възраст;
- **непълнолетени** са лицата, имащи навършени 14 години до навършване на 18-годишна възраст.

- **корекционно-възпитателно заведение** е учебно заведение, в което се извършва корекционно-възпитателна работа върху настанените там лица, които след излизането си от институцията да могат да пребивават успешно в гражданско състояние; действат строго определени правила, има установен режим. Пример за такива заведения са Трудововъзпитателното училище, Интернатът за трудновъзпитаеми ученици, Възпитателното училище–интернат, Социално-педагогическият интернат.

- **превъзпитание** – по своята същност процесът на превъзпитание е също вид възпитание, само че превъзпитанието има за цел да наложи общоприетите норми и правила в доминиращото общество, когато не са усвоени от малолетния/непълнолетния. За нуждите на настоящия текст под превъзпитание следва да се разбират мероприятията, свързани с поправянето на настанените в корекционно-възпитателни заведения. Характерно за превъзпитанието е, че то се извършва в институция и е процес, свързан с принуда.

- **наказателна грижа** – ако под понятието грижа се разбира „комплексни действия на който и да е обект, насочени към неговото благополучие“ (Кривиradeва 2016: 434), то наказателната грижа се осъществява върху малолетния/непълнолетния от момента на извършване на простъпката, провежда се през целия институционалния път, който изминава до настаняването му във ВУИ или СПИ и включва престоя му в корекционно-възпитателното заведение.

- **институционализация** – процес при който се настаняват в институции малолетни и непълнолетни правонарушители, деца и младежи с увреждания с цел тяхното поправяне и превъзпитание или полагането на грижи.

- **деинституционализация** – процес на извеждане на настанените от институции и осигуряването на грижи в домашна среда. Предприемането на мерки за засилване на прехода от институционални услуги към услуги, предоставяни в общностите.

- **противообществена проява** – през социализма понятието има следното значение: *„съзнателно извършено общественноопасно деяние, което застрашава или уврежда защитени от правото или от комунистическия морал обществени отношения и по отношение на което съгласно специалната законова регламентация могат да се приложат определени възпитателни мерки от натоварените за това органи“* (Престъпността и противообществените прояви на непълнолетните, 1971: 75).

След промените от 1989 г. под противообществена проява се разбира: *„деяние, което е обществено опасно и противоправно или противоречи на морала и добрите нрави“*.

Критически анализ. В България и в чужбина съществуват вече множество изследвания на различни политики и институции от различни периоди на социализма. Вярно е, че малко от тях са посветени на детството (като изследването на Кристина Попова, вж. Детството през социализма) или на наказателните политики (изследването на Мартин Канушев, което е цитирано в студията), но контекстуализацията на едно ново изследване не е задължително да бъде само в конкретната предметна област. В полето на социалната работа изследвания на тези институции са проведени от Божидара Кривиradeва (Кривиradeва, Б., 2016). В световен мащаб по отношение на наказателните политики и дисциплинарните практики трябва да се споменат изследванията на Мишел Фуко *„Надзор и наказание. Раждането на затвора“*, както и *„Раждането на клиниката“*. Относно детството е необходимо да се спомене името на Филип Ариес и неговата *„История на детството“* (оригинално заглавие: Philippe Aries, *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Regime*, 1960).

Трудововъзпитателното училище се свързва с името на Брайдуел, създател на първото такова училище в света. В България идеята за тези училища е привнесена от съветския опит. В СССР тези институции са създадени от А. С. Макаренко. Негово водещо произведение е *„Педагогическа поема“*. Когато става дума за привнасяне на съветски опит, трябва да се има предвид, че системата на ТВУ в България има свой собствен ход и развитие.

Нормативна уредба на интерната в България

Интернатът е продукт на социалистическото нормотворчество и представя практическо приложение и отражение на визията за превенция на противообществените прояви. Трябва да се отбележи, че преди установяването на социалистическия режим в България няма развита практика на интернатната грижа в страната. Необходимо е да се спомене, че въпреки липсата на изградена цялостна и функционираща правосъдна система по отношение на детското правосъдие през 1943 г. е приет Законът за съдилищата за маловръстни (*ДВ, бр. 39 от 20 февруари 1943 г.*). Въпреки че никога не влиза в сила, този нормативен акт е важен в няколко аспекта. Около този закон се създава първата цялостна концепция за детско правосъдие в България. Българската правораздавателна система не изостава от развитите правни системи в света, а се развива редом с тях. Практическата полза от този закон може да се търси в две направления. Първо: режимът след 1944 г. изгражда и напълно ново социалистическо законодателство и наличието на този документ позволява да бъде използван натрупаният опит, което да ускори приемането на актуална нормативна уредба в новата ситуация. Второ: след промените в България през 1989 г. и започналата трансформация на цялото общество Законът за съдилищата на маловръстни служи като отправна точка и ориентир в нормотворческите търсения и необходимостта от реформа на законодателството.

Развитие на нормативната уредба във времето на режима на държавния социализъм (1958–1989)

Нормативното начало на системата на Трудововъзпитателните училища, от която произлиза и Социално-педагогическият интернат, се поставя със Закона за борба с детската престъпност (*ИПНС, бр. 13 от 14.02.1958 г.*), приет на 5.02.1958 г. (от 1961 г. Закон за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните (*ЗБППМН*) *IPNS, бр. 11 от 7.02.1961 г.*). Като основен метод се използва комунистическото наказание за предотвратяване на извършване на правонарушения и отклонения от развитието на малолетните и непълнолетните, като крайната цел е „една разгърната система от превантивни и възпитателни мерки, упражнявана от държавните органи и обществени организации“, която трябва да създаде необходимите социални условия за тотално предпазване на децата от „изпадане“ в престъпност. Накратко „новата“ политическа стратегия е първо да се **предпазва и възпитава**, а след това при липса на друга възможност – **наказва**“ (Канушев, М., 2016: 319). ЗБППМН „урежда въпросите, свързани с предотвратяването и борбата срещу различните форми на престъпност, нарушения на правния ред и отклонения от правилното развитие и възпитание

на малолетните и непълнолетните с цел да бъдат възпитани като съзнателни и предани граждани на Народна република България“ (чл. 1 *ИПНС*, бр. 13 от 14.02.1958 г.)

Посредством закона се създават Централна комисия за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните (ЦКБППМН), Местни комисии за борба срещу малолетните и непълнолетните, Детски педагогически стаи, трудововъзпитателни училища, поправителни домове (фиг. 1). ТВУ е своеобразна гранична институция. Там се настаняват малолетни и непълнолетни, извършили противообществени прояви, и такива извършили престъпления, но освободени от наказателна отговорност, докато в поправителните домове се настаняват непълнолетни, извършили престъпления. Поправителният дом е мястото за осъдената престъпност на непълнолетните. Именно в междинната зона между престъпление и простъпка се ситиура ТВУ. Системата на ТВУ има следната структура:

Фиг. 1. Структура и организация на ЦКБППМН
(цит. по: Закон за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. *ИПНС*“, бр. 11 от 7 февруари 1961 г.)

Дейността на Трудововъзпитателните училища се регламентира от правилниците за ТВУ от 1958 г. (Правилник за Трудововъзпитателните училища. *ИПНС*, бр. 97 от 5 декември 1958 г.) и 1976 г. (Правилник за Трудововъзпитателните училища. *ДВ*, бр. 100 от 17 декември 1976 г.)

Тези учебни заведения имат кратка предистория. В първоначалния си вариант те са наречени: „Училища за трудновъзпитаеми деца“ или както получиха гражданственост „Макаренковски училища“ (Здравков, П.: 1958: 72). Забелязва се едно двусмислие при употребата на абревиатурата ТВУ. В единия вариант това са училища за **трудновъзпитаеми деца**, в другия – училища за **трудоов възпитание**. Казано с други думи трудновъзпитаемите

деца се възпитават посредством засилено преподаване на трудово обучение – *възпитание чрез труд*. През 1952 г. в страната са открити пет такива училища – в Панчарево (Софийско), в с. Крушовене (Оряховско), с. Рила (Дупнишко), с. Ракитово (Пазарджишко) и в град Стара Загора. През 1957 г. е открито училище и в с. Иванча (Поповско). В навечерието на приемането на ЗБППМН от 1958 г. в страната е изграден гръбнакът на системата на ТВУ.

Училищата се намират предимно в села, като единственото изключение е град Стара Загора. Причината за това е ясна. От една страна, това са трудно достъпни изолирани места, далеч от големите градове, където тези деца ще бъдат скрити от широката общественост, за тях и за методите на възпитание ще се знае малко, а от друга страна, в случай на бягства на деца от училищата изолираният терен ще позволи бързото залавяне и връщане на бегълците обратно.

Ако при създаването на ТВУ в правилника изрично е подчертано, че там „не се приемат бавноразвиващи се деца, психопати, невротичи, епилептици и деца с телесни недостатъци, глухонemi, слепи и др.“ (Правилник за ТВУ от 1958 г.), то с нормативните промени през 70-те години системата на ТВУ се професионализира, диференцира и разширява. ТВУ-тата могат да бъдат: основни ТВУ, основни помощни ТВУ, основни ТВУ със строг режим, професионално-технически ТВУ (ПТВУ) с 2-годишен курс на обучение и средни професионално-технически ТВУ (СПТВУ) с 3-годишен курс на обучение.

С новоприетия правилник системата на ТВУ се разширява, като се създават помощните ТВУ. Това са учебни заведения за *деца, извършили противообществени прояви* и са с *лека до умерена умствена изостаналост*, или това са *деца със специални образователни потребности* (СОП). Ако с правилника от 1958 г. се цели обхват само на децата с хулигански прояви и се акцентира изрично, че те трябва да бъдат психично здрави, то с новия правилник се поставя една неясна граница между норма и патология. Тъй като ТВУ е част от социалистическата икономика посредством трудовото обучение, може да се приеме, че с включването на тези деца се цели създаването на икономически ефективни граждани независимо от недъзите им.

Разширяването на системата на ТВУ става чрез създаването на Интернат за трудновъзпитаеми ученици (ИТВУ).

Институционализацията в системата на Трудововъзпитателните училища в периода 1952–1989 година

Във всяко общество особено място се отделя на подрастващите. Специфична обаче е грижата за децата в социалистическото общество. В „Принципите на комунизма“ Фридрих Енгелс описва „мероприятията“, които трябва да се случат, за да се осъществи социалистическата революция и да се изгради новото общество. По отношение на децата е казано, че е необходимо: **„Възпитаване на всички деца в държавни заведения и на държавни разноски от момента, когато те могат да минат без майчински грижи. Съединяване на възпитанието с фабричен труд“** (Маркс, К., и Енгелс, Ф., 1978: 128).

В идеята за новото устройство на обществото децата трябва да се отделят от семействата си. Казано с други думи, децата **не са грижа на родителите си, а собствено са държавна грижа**. В същото време не само идеята за децата търпи изменение. Цялата досегашна представа (концепция) за семейството се видоизменя. Местата за живеене на традиционното семейство също са променени. В принципите е заявено: „Обзавеждане на големите дворци в национални имения, като общи жилища за комуни от граждани, които ще се занимават с промишленост и селско стопанство и ще свържат предимствата на градския и селския начин на живот, без да страдат от тяхната едностранчивост и от техните недостатъци. Разрушаване на всички нездравословни и лошо построени жилища и квартали в градовете“ (пак там: 128).

Тези идеи за устройство на обществото за възпитанието на децата са в основата на съветския модел, който е приложен в България, но не изцяло, а съобразно условията в страната.

Каква картина се очертава дотук? **Новият режим има за задача да замени традиционните семейни ценности с напълно нови такива, да изведе децата от семейството и да ги настави в „държавни заведения“**. По същество тези заведения ще представляват държавни институции, които ще осъществяват комунистическо възпитание. Следващата стъпка се изразява в изграждането на ново законодателство по отношение на децата, изразено в „еднакво наследствено право за брачните и извънбрачните деца“ (пак там).

Заменя се домашното възпитание с обществено. „Буржоазното семейство ще отпадне“ (пак там: 79). Приемам понятието за възпитание, дефинирано от Емил Дюркем: „възпитанието е въздействието, оказвано от възрастните поколения върху онези, които още не са узрели за социалния живот. То има за цел да създаде и да развие в детето определен набор от физически, интелектуални и нравствени качества, които и политическото

общество като цяло, и специалната среда, за която то в частност е предопределено, изискват от него“ (Дюркем, Е., 2006: 18).

Всяко общество възпроизвежда установен модел на възпитание, който се състои от установени принципи и норми. За да съществува обществото, то трябва да се възпроизвежда, от една страна, а от друга, да произвежда индивиди, каквито са му необходими. Именно за такъв вид специализирано възпитание говорим, когато става дума за трудовото възпитание в специализираните училища, каквито всъщност са ТВУ. Нещо повече, тези учебни заведения стигат по-далеч. Те не просто трябва да дадат образование на своите възпитаници, те трябва да бъдат поправени и превъзпитани. Да станат пълноценни граждани на социалистическото общество, а това означава да приемат неговите ценности и идеали, да го пазят и възпроизвеждат и чрез образованието и трудовата квалификация, която получават, да развиват това общество.

В системата на ТВУ (през целия период на нейното съществуване) се осъществява възпитание чрез труд. По същество тези училища са дисциплинарни заведения. Заради това при настаняването в ТВУ съгласно правилника за ТВУ (*ДВ, бр. 100 от 17.12.1976 г.*) се изисква цялостна информация за настанения малолетен/непълнолетен, получавана от социално-педагогическата характеристика (сведение характеристика) и медицинското свидетелство. Самото настаняване в ТВУ се извършва от комисия към МНП (Министерството на народната просвета) в състав: педагог, психолог, лекар и юрист – щатен сътрудник на ЦКБППМН. Разпределението по училищата се извършва съобразно пола, образованието, характера и степента на отклонението от правилното развитие и възпитание, възрастта и здравословното (физическо и психическо) състояние на учениците. Тази комисия известява родителите или настойниците в кое училище е настанено детето и срока, в който трябва да се яви.

Социално-педагогическата характеристика: така както е представена в Правилника за ТВУ от 1976 г., очертава един социален профил не само на постъпващия в ТВУ, но и на неговото семейство. Данните за индивида обхващат: датата и мястото на раждане, населеното място и адреса на местоживеене, училището и класа, в който учи, организацията, в която членува. По отношение на родителите се изискват трите им имена, адресът, възрастта, образованието, местоработата, месечният доход, партийна принадлежност, морален, политически и трудов лик, дали са родни или втори. Изисква се характеристика на семейството (включително баби, дядовци, братя и сестри и др.). Отношенията между членовете в семейството и жилищните условия се описват подробно.

Положителните прояви на малолетния, особеностите в поведението (палавост, капризен, инат, внушаемост) се включват в характеристиката. Кое му влияе по-добре – похвалите или порицанието, наказанието. Описва се още как се е развивал в училище, успехът и поведението му, отношението

към учебната работа и труд, любими и трудни предмети, интереси и увлечения. Държане на обществени места. Другарска среда (подробно описание).

Бил ли е в училище с целодневна организация на обучението, начало и характер на противообществените прояви (кога, какви и с кого), причини и условия, принуждаващи малолетния към простъпки; мерки, взети от училището, детската педагогическа стая, обществеността, за да се помогне на извършителя да се поправи. В характеристиката трябва да има мотивирано предложение на училището или заведението, което предлага малолетния за настаняване в ТВУ, обяснение по-близко или по-далеч от адреса по местоживеење да бъде настанен.

Медицинското свидетелство: състои се от две части. **Първата:** *Анамнеза* и *статус* се попълва от участъковия или личния лекар. Проследява се има ли патологична наследственост, а именно има ли душевно болни, епилептици, олигофрени и други в рода на настанения в ТВУ; абортите на майката; недоносени и мъртвородени деца; смущения при протичане на бременността; как е протекло раждането: травми, асфиксия и др. Хранене и заболявания на детето през първата година; заболявания в предучилищна възраст; особености в развитието до 7-годишна възраст; успех и поведение в училище, преобладаващо настроение; заболявания и травми, придружени с безсъние; данни от соматичния статус (само патологични отклонения); при необходимост се провежда преглед при специалист. Описва се соматичното състояние и се обяснява има ли противопоказания за постъпване в ТВУ.

Ясно виждаме как проблемното дете е една синекдоха на цялото си семейство, която се образува от сплитането на полицейска, педагогическа, медицинска и собствено евгенична логика.

Втората част от медицинското свидетелство е *Психо-неврологично изследване*, попълнено задължително от завеждащ детско-юношеския кабинет при окръжния психо-неврологичен диспансер. То се състои от:

- ✓ неврологичен статус;
- ✓ психичен статус;
- ✓ диагноза.

Виждаме как около проблемното дете се затяга цяла полицейско-педагогико-медицинска мрежа на нещо, което може да се нарече **наказателна грижа** и може да се дефинира като: **цялостният процес от момента на извършване на простъпката до попадането на малолетния/непълнолетния в ТВУ, като включва и престоят на лицето в институцията**. Възможно е да се приеме, че понятието „наказателна грижа“ се припокрива с понятието „морална кариера“, въведено от Ървин Гофман (Goffman, E. 1961: 56). Моралната кариера обхваща въдворения от момента

на извършването на деяние, с което попада в тоталната институция¹. Наказателната грижа, обаче, е по-широко понятие, защото, попадайки в ТВУ, децата остават в училището до навършване на пълнолетие, т.е. това е един непрекъснат процес. Освен това попадането в Интернат за трудновъзпитаеми ученици не изисква извършването на каквото и да било деяние.

Неделима част от цялостния корекционно-възпитателен процес е режимът в тези учебни заведения. Корекционно-възпитателната дейност в трудововъзпитателните училища се осъществява посредством режима в тях. Той представлява правилата, които учениците трябва да спазват, когато са в комплекса на учебното заведение – в училищната сграда, общежитията и работилниците. Самият режим се състои от шест „режимни момента“ (Първанов, П., 1976: 110). Те са:

- „ставане от сън, провеждане на физзарядка и подготовка за учебни занятия;
- организирането и провеждането на учебните занятия под ръководството на учителите“. Особено място тук заема голямото междучасие – тогава „задължително се излиза на открито с активно включване в подходящи колективни и индивидуални игри“;
- третият режимен момент се изразява в обедното хранене и свързаните с това отпих и почивка;
- за да бъдат усвоени конкретни културни навици, е необходимо да се спазва точен час. Времето за самоподготовка се осъществява под прекия контрол на възпитателите. Тяхната роля в този процес е от съществено значение. В техните задължения според правилника на ТВУ е да подпомагат учениците при подготовката на уроците им; да организират и поддържат установения режим в училището; да записват ежедневно в специална книга по-характерните положителни и отрицателни прояви на учениците, отговарят за външния вид на учениците; възпитават ежедневно и системно в тях културни навици, като ги приучват да пазят държавната (социалистическа) собственост. Тъй като основната цел на трудововъзпитателните училища е да превъзпитават децата и да не позволяват те да се връщат към своите навици, именно възпитателите са тези, които „съдействат за подготовката на учениците за живота“, като запознават учениците с „различните прояви и изисквания на обществения живот“. Възпитателите са тези, които изграждат здрав и целенасочен ученически колектив;
- „петият режимен момент – провеждане на вечерята и планираните други извънкласни мероприятия – предимно културно-масови и отпочиващи. Желателно е, при благоприятни възможности, повечето от дейностите

¹ Терминът на Гофман *inmate* превеждам със значение „въдворен“ и обхваща всички попаднали в тотална институция – затворници, пациенти в психиатрия, концлагеристи, кадети в полицейски и военни академии, ученици в интернати.

да се провеждат на открито, на чист въздух с наситена двигателна активност, които като физиологични стимулатори съдействат за активизиране на централната нервна система и за повишаване на умствената дееспособност и физическото закаляване на учениците“;

- последният режимен момент е сънят, който, за да бъде „пълноценен“, е необходимо да бъдат създадени съответните материални и битови условия – „проветрени и отоплени помещения, подредени легла, чисто бельо, пълен покой“ (пак там: 112). Включването на учениците в режимните моменти е „педагогически целесъобразно“. По този начин те „ще могат да се упражняват в правилни постъпки – да ръководят и да бъдат ръководени – да придобиват положителен социално-нравствен опит“ (пак там).

Забелязва се много ясна субординация на задълженията в интерната. На върха на ТВУ стои *директор*, който осъществява контактите на училището с външния свят, след това са *учителите* по отделните предмети, заедно с тези *по трудово обучение*. Едно стъпало под тях са възпитателите, пряко отговорни за подготовката на децата за училище, за живота след напускането на интерната и най-вече за надзора на децата. Изградена е наглед строго йерархична, но военизирана организация, която функционира с планове, одобрени от директора, за чието спазване отново следят възпитателите: като например работата в помощните стопанства и всяка работа в общественията.

Самите ученици стават част от процеса по превъзпитание, защото са разделени на бригади от по 10–12 души. Бригадата се ръководи от командир, подпомаган от помощник-командир, спортен организатор и хигиенист, избирани от възпитателския или командирския съвет и одобрени от директора, който упражнява цялостен контрол. От своя страна всички командири образуват командирски съвет, оглавяван от председател, избран при формирането на съвета. На командирския съвет могат да присъстват директорът, заместник-директорът, лекарят и възпитателите. Най-общо командирският съвет се занимава с подготовката и провеждането на общите събрания, преместването на ученици от един отряд в друг; съревнованието между отрядите. Т.нар. санитарна комисия, състояща се от отрядни хигиенисти, се грижи за чистотата на помещенията и личната хигиена на учениците. Спортният организатор помага на учителя по физическо за провеждане на спортните мероприятия. „Единицата на дисциплината е рангът – мястото, което човек заема в някаква класация“ (Фуко, М., 1998: 155). Това се отнася както за преподавателите, така и за учениците.

Изградена по този начин, системата „индивидуализира телата посредством едно локализиране, което не ги закрепостява, а ги разпределя и ги придвижва в една мрежа от отношения“ (пак там). Системата на ТВУ обаче локализира и задържа учениците си в комплекса на учебното заведение. Създадената по този начин режимна организация позволява всеки ученик да

има точно определено място, „прави възможен контрола на всеки и едновременно заетост на всички. То създава една нова икономия на учебното време. **Превръща училищното пространство в една машина за учене, но също така и за надзор, за йерархизиране и за възнаграждаване**“ (пак там).

Общежитията – местата на живеене на въдворените в ТВУ, се обзавеждат и издържат от съответните общини, като помещенията в тях се снабдяват с инвентар, пособия и съоръжения по норматив, издаден от Министерството на просветата и културата. На децата се предоставя еднотипно ученическо облекло, което е собственост на общежитието и се записва в инвентарна книга (Правилник за ТВУ, 1976 г.).

Така създадена, системата на ТВУ институционализира настанените в нея ученици.

Интернатът за трудновъзпитаеми ученици – структура и начин на функциониране

Идеята за откриване на Интернати за трудновъзпитаеми ученици (ИТВУ) датира още от 1962 г., но едва по силата на 93-то Разпореждане на Комитета за стопанска координация от 17.03.1969 г. (ЦДА ф 136 о. 48 а.е.136) се откриват училища-интернати за морално застрашени и трудно-възпитаващи се маловръстни. Откриването на интернатите започва през учебната 1970–1971 г. Настаняването в тях става след молба от родителите на детето.

ИТВУ по своята същност са учебните заведения за деца, които все още не се налага да бъдат настанени в ТВУ. По своя замисъл те трябва да осъществяват закрила на настанените там ученици, преди да са извършили противообществена проява поради неблагоприятна среда на живот. В този смисъл настаняването в ИТВУ има превантивна и образователна цел. Настанените там остават до завършване на образованието си. Структурата на интернатите е като тази на ТВУ, а създаването им е по-скоро опит за решаване на ромския въпрос².

² На едно от обсъжданията на ЦКБППМН председателят на МКБППМН на град Толбухин (днес Добрич) Иван Парушев заявява: „аз мисля, че трябва – и в правителството може да се постави този въпрос – да се заделят повече средства и от самооблагането, и от бюджета, и от други източници, за да може в продължение на 5–10 години, примерно до 1980 г., ние да решим въпроса на циганите. И най-добро е за тях да се изграждат колкото може повече интернати. Може би е силно казано, но аз виждам, че с циганите ще се реши въпросът само като се подходи към тях като към едно съвременно еничарство. Трябва да вземеш циганчето от 3 години, да го сложиш в детската градина, след това в интерната и да го пуснеш на 16 години, да прекара 12–13 години при други условия, откъснато от неговата среда, за да може

Тези интернати имат някои съществени особености, които ги разграничават от останалите учебно-възпитателни заведения, като:

- ✓ „значителна изолация на учащите се от обществото;
- ✓ ограничена свобода на тяхната воля, желания поведение;
- ✓ задължително изпълнение на режимните изисквания;
- ✓ съчетаване на мерките на възпитание с превъзпитание и други“ (Невски, М. А. 1976: 35–52).

Тези училища, както и ТВУ, също са привнесени от съветския опит и наподобяват на тях. Значителната изолация е постигната чрез построяването на интернатите в трудно достъпни места – най-често това са изолирани села в провинцията. Ограничената свобода на волята и желанията говорят за строгостта на режимните условия. Неясни са тези „други“ мерки, които се съчетават с мерките за възпитание и превъзпитание.

Основната цел на ИТВУ е да включи ромското население в цялостната социална структура на българското социалистическо общество, но това включване се случва посредством правилата и нормите, утвърдени в социалистическото законодателство, съобразено с конкретните условия на лицата, върху които се прилага. Изброени са „най-общи(те) особености на контингента на възпитаниците“, без отчитането на които е „невъзможна“ успешната работа с тези деца.

Въпросните „особености“ се изразяват в:

- „ниското ниво на тяхната култура, създаващо ненадеждна защитна бариера против отрицателните външни въздействия и вътрешни влияния, подбуждащи към аномално поведение;
- емоционално-волевата неустойчивост, изразяваща се в доминиране на емоционалните мотиви и импулси в поведението на фона на особени или недоразвити волеви процеси;
- морално-етическата неустойчивост, чиято основа е бедността, непълноценността на нравствените, морално-етическите представи, понятия,

да се разчита след 10–15 години на някакви резултати“ (ЦДА Фонд 1283 Опис 1 а.е. 6 л.12). Това изказване е направено на национално съвещание с представители на окръжните комисии за БППМН проведено на 25.12.1970 г. в София в навечерието на изграждането на ИТВУ, наричани разговорно Цигански училища. През дистанцията на времето се забелязва една малко крайна реторика от гледна точка на либералната перспектива, но в същото време и решимост за действие, отразяващо наличието на проблем с интеграцията и включването на едно население в обществото. Подобни изказвания стават възможни и се официализират, без да създават напрежение, тъй като прокарат конкретни политики на режима. Със създаването на ИТВУ системата на ТВУ започва постепенно да се *етнизира*. Онова, което става видимо за системата, вече не е толкова простъпката, колкото произходът на деятеля.

убеждения чувства, рязко понижаващи съпротивата към отрицателни въздействия;

- интелектуална недоразвитост, обединяваща и затрудняваща всички форми на дейност, изискващи участие на мисленето, проявяваща се в неразвитост на абстрактно-логическото творческо мислене, в неоформеност на мненията и навиците за планиране на предстояща дейност;

- психо-физически инфантилизъм, чиято основа съставлява изоставането от възрастовата норма на развитие на интересите, вниманието, мисленето, потребностите, костно-мускулната система, които слагат рязък отпечатък върху формите на дейност и особено, върху поведението на тези подрастващи“ (пак там: 38).

Всичко това говори за усилията за провеждането на успешни политики³ по отношение на интеграцията на етноса от страна на държавата, а не поради някаква друга причина. Водещата теза обаче е, че тези свойства и обстоятелства способстват за формирането на поведение, присъщо за **„трудните подрастващи и маловръстни правонарушители“** (пак там). Негови характеристики са: *невъздържаност, избухливост, грубост, конфликтност, подражателност, безкритичност, нечестност, безпринципност, склонност към лъжа, податливост на отрицателни влияния, мързел, примитивност и несдържаност на желанията, интересите и потребностите* (пак там: 37). Те сами по себе си не са предпоставка за извършването на противообществени прояви, но стават прицел на нормотвореца през 70-те години и инициират създаването на ИТВУ.

Преодоляването на проблема се състои в „логиката за възпитателно въздействие на правилно организираната и изпълнена с нравствено съдържание дейност, свеждаща се до детерминиране на проявите в ежедневно поведение, труд и учебна дейност на подрастващите“ (пак там: 39). Описват се три аспекта за преодоляване на гореспоменатите характеристики.

Първият аспект изисква възпитание на **волеви качества** на личността като упоритост, настойчивост, целеустременост. Тяхното постигане пък ще стане чрез „формиране на активност и сила на волята като психични свойства на личността“. Тези психични свойства пък са възможни чрез „развитие на волевия психичен процес“. От своя страна много важен е изборът на „форми, методи, средства и начини за осъществяването им“.

Вторият аспект е в необходимостта да се формират „свойства и качества на личността“, които се изграждат на основата на „повече или по-малко развити емоционално-волеви процеси“, но свойствата и качества трябва да бъдат запълвани с „определено съдържание“.

³ По-подробно по отношение на провежданата държавна политика вж.: **Постановление № 258** на Министерски съвет от 17.12.1958 г. За уреждане на въпросите за циганското население в България. *ИПНС, бр.104/30.12.1958 г.*

Третият аспект от своя страна изисква „преустройство“ на вече изградени емоционално-волеви, нравствено етически качества на личността, „изпълнени с неправилно съдържание“. Този аспект се отнася до превъзпитанието, което се изразява в „запълване с правилно съдържание“ на положителни качества.

Какво виждаме, анализирайки тези аспекти? По същество в ИТВУ протича *процес на ресоциализация* (превъзпитанието и възпитанието на ново). До голяма степен се забелязва липса на първична социализация. „Първичната социализация е първата социализация, на която индивидът е подложен и чрез която той става член на обществото. Вторичната социализация е всеки следващ процес, който въвежда вече социализирания индивид в нови сектори от обективния свят на неговото общество“ (Бъргър, Лукман 1996: 156). Влизайки в институцията, върху настанения се прилага ресоциализация. Казано с други думи ресоциализация и социализация се случват едновременно и произвеждат резултат, който е незадоволителен, както ще видим по-долу.

Конкретната работа в ИТВУ изисква такива възпитателни влияния и въздействия, които са „правилно подбрани и научно обосновани, приведени или организирани в система“ (Невски, М. А. 1976: 41). При това е необходимо различаването на „система от дейности“ в специалното училище като „особен тип учебно-възпитателно учреждение в цялост“ и „система от целенасочени педагогически въздействия върху подрастващите“ (пак там), на които те са подложени в рамките на интерната.

Съществуването и функционирането на тези интернати обаче е проблематично от самото начало. „Много често те са бъркани с детските домове. Самото им наименование не е ясно. Някъде са известни като: „*специални училища-интернати*“; в указанието на МНП са наречени „*основни училища-интернати*“; в таблица № 7 за трудовото възнаграждение на педагогическия персонал са назовани „*училища интернати за трудновъзпитаеми деца*“ (ЦДА Фонд 1283, Опис 1, а.е. 48, с. 10). През 80-те години тези училища се налагат с името Интернати за трудновъзпитаеми ученици – ИТВУ.

Материална база на ИТВУ. Сградният фонд се състои от бази на закрити ТВУ, преобразувани в интернати, ползват се сгради на закрити училища, на места са пригодени стопански постройки от местните ТКЗС.

Проблеми се забелязват при набирането на педагогически и административно-помощен персонал. Осезаема е липсата на квалифицирани кадри. Съществува интернат – в Бериово, „където от 8 възпитатели двама са редовни, а единият е 77-годишен начален учител. Останалите са завършили техникуми по лозаро-винарство, селско-стопанство, дори и по облекло и обувки. Няма еднаквост в щата на педагогическите кадри в различните интернати“ (ЦДА Фонд 1283, Опис 1, а.е. 48, с. 4). Тези данни показват трудностите при осигуряването на педагогически персонал за тези учебни заведения. Защото именно на възпитателите се възлага да ръководят процеса по само-

подготовка, да осъществяват и пряко да контролират корекционно-възпитателната работа, да съблюдават процеса по трудовото обучение. Възпитателната работа, която е ключова за образователния процес в интерната, се оказва, че не е на необходимото ниво, при положение, че една част от възпитателите дори не са педагози. Причината може би е в отдалечеността на учебните заведения от големите градове, трудната им достъпност, което ги прави непривлекателни за специалистите.

Учебно-възпитателната работа се извършва по програма, близка до тази на ТВУ, но без да се отчитат интересите, способностите и насочеността на учениците. Не се проследяват и завършилите 8-ми клас. Не се изучава натрупаният опит и не се прави оценка на ефективността от корекционно-възпитателната работа. В края на 70-те години съществуването на тези учебни заведения осветява много проблеми не само на образователната система. От една страна, недостигът на квалифициран персонал поражда съмнения за качеството на получаваното образование, натрупаните знания и умения на завършилите интерната. От друга страна, целите и задачите, които следва да се постигнат посредством корекционно-възпитателната работа, също имат съмнителен резултат. Забелязва се обаче, че в края на 70-те критиката е насочена преди всичко към липсата на информация за учениците след напускането на ИТВУ, т.е. набляга се върху *обхвата* на циганското население.

Предложения за приемане на ученици в ИТВУ могат да се правят от директорите на общообразователните училища, инспекторите при детските педагогически стаи, общественно-политически организации, предприятия, родители, комисиите за БППМН и др. Тези предложения нямат задължителен характер, тъй като настаняването може да се извърши само със съгласието на *родителите*. Голям брой родители не желаят да изпращат децата си там, защото ги лишават от семейни надбавки или защото смятат, че сами ще се справят с възпитанието на децата си. Задължителен характер за настаняване имат само постановленията на *прокуратурата* (които почти не се използват в практиката) и решенията на съда. „Когато поведението на родителите представлява опасност за личността, възпитанието, здравето имуществото на детето, районният съд служебно или по искане на прокурора или на другия родител взема съответни мерки в интерес на детето, като при нужда го настанява в подходящо място, включително и в интернат за моралнозаstrasени и трудновъзпитаеми ученици“ (ЦДА Фонд 1283, Опис 1, а.е. 52, л. 2). Условието за настаняване в ИТВУ само след молба от родителите е твърде спорно. Как, след като голям брой родители не желаят да бъдат настанени децата им в ИТВУ, а постановленията на прокуратурата почти не се използват в практиката тези интернати съществуват? Отговорът се крие в инфранаказателната функция на институцията, в промените, случили се през 70-те години и довели до разширяването и професионализирането на системата на ТВУ, във възможността местните комисии да имат определяща роля за настанява-

нето в интернат, защото членовете на местните комисии са: учители, представители на общественно-политически организации, предприятия, родители, инспектори при детските педагогически стаи.

Обект на защита по тези дела е личността, възпитанието, здравето и имуществото на детето. Опасността се определя като „основание“ за вземане на мерки в интерес на детето. Може да е реализирана или да съществува реална възможност за засягане на неговите интереси. Мерките, взети по отношение на детето, и санкциите по отношение на родителите са в зависимост от степента на посегателството върху личността и всестранните интереси на детето. Санкциите могат да бъдат ограничаване или лишаване от родителски права (пак там: л. 3).

ИТВУ е замислен да осъществи една по-скоро утопична цел, заложена в „Принципите на комунизма“ – да проведе „обществено възпитание“ за тези деца. *В същото време откъсването от семейната среда с идеята за закрила и концентрацията на работа само с децата изолира родителите от целия процес. При връщането на децата в семействата след завършване на основно образование и липсата на информация за тях се скриват реалните резултати от образователния процес, като в същото време се създават предпоставки за заличаването на тези резултати именно чрез връщането в тази среда. Трябва да се направи и разграничение между моралнозастрашени и трудновъзпитаеми ученици – това са две различни категории лица, които препращат към практики на режима за контрол чрез една институция върху различни социални групи. Чрез морално застрашените деца всъщност се наказват родители за тяхното „лошо“ поведение, а чрез трудновъзпитаемите се наказват самите деца, макар че родителите им не демонстрират „лошо“ поведение, т.е. интернатите и ТВУ-тата не са само детски корекционно-възпитателни институции. Те се превръщат в част от тоталитарната система, контролираща обществото чрез грижата за децата.*

Институционализацията на деца с отклоняващо поведение във времето на режима на държавния социализъм в България през 1958–1989 година

Когато човек чете архивните материали, изглежда, че българското общество във времето на държавния социализъм е имало ясно изразени цели и задачи по отношение на нарушенията на малолетните и непълнолетните, както и детерминиран способ за преодоляването им. Същевременно обаче в тези документи година след година се докладва отстраняването на едни и същи проблеми, което навежда на мисълта, че те изобщо не са били преодолявани. Престъпленията и криминалните деяния, извършени от деца, са фундаментален проблем за всяко общество. С приемането на ЗБППМН от

1958 г. и Правилника за приложението му се залага една инфранаказателна юрисдикция на институцията **интернат**.

Квазиюримическата функция се изразява в изземването на правораздавателни функции от съдилищата, които, трансформирани в обществено-възпитателни функции, се възлагат на социалистическата общественост чрез местните комисии. Реалната инфранаказателна юрисдикция на комисиите се състои в това, че те разглеждат простъпките на малолетните, извършили обществено опасни деяния, и преценяват простъпките на непълнолетните, извършили престъпление, но освободени от наказателна отговорност. Полето на възпитателната инфранаказателност покрива от отклонението през простъпката до престъплението и накрая до настаняването в ТВУ. Инфранаказателната функция обхваща не само детската девиантност, но и родителите. Социалистическото общество търси решението на този въпрос в заложената инфранаказателност и в институционализирането на тези деца.

Институционализацията на малолетните и непълнолетните се осъществява посредством ЗБППМН, който „акцентира върху решаващото значение на превенцията и ролята на обществеността при нейното осъществяване. Основното средство за постигането ѝ е комунистическото възпитание на подрастващото поколение чрез идейното и дейно участие на държавните, партийните, професионалните, младежките и другите масови организации. За нейната практическа и ефикасна реализация се създават специализирани комисии за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните, трудовопоправителни училища и домове за временно настаняване“ (Канушев, М., 2016: 319).

Тази система действа така – конформира чрез идейното възпитание, а за онези, които не могат да се конформират, няма степени – те са рязко институционализирани. ТВУ може да се разглежда като **тотална институция**. Тотална институция според Ървин Гофман е: „място за живеене и работа, където голям брой индивиди в сходна ситуация, отделени от по-широкото общество за значителен период от време, заедно водят затворен формално администриран живот“ (Goffman, E., 1961: 13). В скалата на тоталните институции ТВУ е в единия ѝ край, възпитаниците на училището са с нисък проактивен статус – не се идентифицират с институцията; дългогодишният им престой в тях ги **стигматизира, изолира** и до голяма степен предопределя тяхното бъдеще.

Посредством социално-педагогическата характеристика и медицинското свидетелство се очертава профилът на децата и се взема решение в какъв вид ТВУ да бъдат настанени. Създава се моралната им кариера, довела ги в институцията. *Моралната кариера* започва още с влизането на лицето в институцията; с неговата първоначална регистрация там, а в институцията се осъществява *наказателна грижа* върху настанения. Особено показателен пример в този случай е интернатът за *трудновъзпитаеми ученици*. Без да са извършили каквото и да е нарушение, тези деца биват институцио-

нализирани, т.е. стартира морална кариера с прилагане на наказателна грижа без какъвто и да било повод.

Освен извършителите на противообществени прояви във времето на държавния социализъм надзорът обхваща и непълнолетните, които са в риск да извършат противообществена проява. През 70-те години е проведено социологическо проучване, чийто предмет е осъдената престъпност на непълнолетните. Целта му е:

- да съдейства за усъвършенстване на борбата срещу противообществените прояви;
- да изготви прогноза на поведението и профилактика на престъпното поведение, а задачите му са да установи и изследва основните категории социологически и социално-демографски фактори, с които са свързани престъпленията на юношите;
- да дефинира съобразно с тези фактори категории юноши, на които е присъща различна престъпност, и в този смисъл са изложени на различен „риск за престъпност“ (Венедиков, Й., 1976: 18).

При провеждането на изследването заедно с осъдените непълнолетни са изследвани и неосъдени такива (контролна група) с цел сравняване на резултатите, получени от двете групи, и така да се докажат и изследват факторите, които влияят върху осъдената престъпност. В същото време това изследване позволява да се уловят и наблюдават неосъждащите непълнолетни, но същевременно застрашени да извършат противообществени прояви и престъпления.

Институционализацията на малолетни и непълнолетни протича на два етапа. Първият (от края на 50-те до началото на 70-те години) е със създаването на системата на ТВУ през 1958 г. Това е *времето на първоначалното изграждане* на системата и в нея влизат само лица с противообществени прояви.

През 70-те години тази система (втори етап) започва бавно и постепенно да се *професионализира и диференцира*. Ако в ранния етап членовете на централната и местните комисии са имали основна професионална дейност, а задълженията им към комисииите са били допълнителен ангажимент в рамките на обществените организации, то с преминаването на ЦКБППМН към главна прокуратура се засилва държавното участие в работата на комисииите. Приема се правилник за ЦКБППМН. Към комисииията се създава **бюро**, което разглежда важните и належащи въпроси пред комисииията. Освен бюрото се създават и „**Центрове** за възпитателна работа по местоживеене“, които са обществени органи за обединяване и координиране на усилията на обществеността, държавните органи и гражданите в борбата срещу престъпленията, другите правонарушения и противообществените прояви (ЦДА ф.1283, оп 1, а.е. 1, л. 8).

Въвежда се и фигурата на **обществения възпитател** (Закон за изменение и допълнение на ЗБППМН. ДВ, бр. 53 от 11 юли 1975 г.). Общественият възпитател имат за задача да оказват помощ на родителите (или лицата, които ги заместват) в поправянето и превъзпитанието на малолетните и непълнолетните. Общественият възпитател се определя от *местната комисия* при необходимост за:

- предотвратяването на безнадзорност или извършването на противообществени прояви на непълнолетни, освободени от наказателна отговорност и ненастанени в ТВУ;
- непълнолетни, осъдени условно или на наказание без лишаване от свобода;
- непълнолетни, изтърпели наказание лишаване от свобода или освободени предсрочно;
- малолетни и непълнолетни завърнали се от ТВУ или от учебно-възпитателно заведение;
- местната комисия определя обществен възпитател и на други малолетни и непълнолетни, които са в риск и за които съществува опасност да се отклонят от правилния път на развитие.

Определянето на обществен възпитател не освобождава *родителите* от задълженията им с възпитанието и поведението на децата им. За обществени възпитатели се определят хора с тяхно съгласие, с необходима образователна подготовка и опит, препоръчани от трудовите колективи или от обществените организации. Работата им се ръководи от местните комисии и от инспекторите при детските педагогически стаи и се отчитат редовно пред местните комисии. Задълженията на обществения възпитател са:

- да оказва помощ на родителите (лицата, които ги заместват) във възпитанието на малолетните и непълнолетните;
- да съдейства за правилното организиране на обучението, труда и почивката им;
- да следи за поведението им и полага грижи за правилното им насочване.

Общественият възпитател има право да посещава малолетния или непълнолетния в неговото жилище, в училището или местоработата му, когато е над 16 години; да обръща внимание на родителите му (лицата, които ги заместват), за изпълнение на задълженията им; да изисква необходимите сведения, свързани с възпитанието на малолетния или непълнолетния от родителите (лицата, които ги заместват), от учебните заведения и от обществените организации по местоработата и местоживеенето му; да поставя пред местната комисия въпроса за поведението на малолетните или непълнолетните, на родителите им (лицата, които ги заместват) за прилагането на съответните мерки. Длъжностните лица (в училището/местоработата на лицето) и гражданите са длъжни да оказват помощ на обществения възпитател

при изпълнение на задълженията му. Когато намери за необходимо, местната комисия може да прекрати възпитателния надзор над малолетния или непълнолетния, като освободи обществения възпитател от задълженията му или замени един обществен възпитател с друг. Прави впечатление, че местните комисии с времето имат все по-определяща роля при настаняването в ТВУ и ИТВУ.

Основен метод на институционализацията на децата е заложен още в нормативната уредба. Там липсва определение на ключовото понятие за „противообществена проява“. Членовете на местните комисии имат възможността да интерпретират това понятие по свое усмотрение и да настаняват деца в институции съобразно собствената си интерпретация. Все пак такова понятие за нуждите на режима на държавния социализъм дава професор Тамара Хинова. Противообществени прояви са: **„съзнателно извършвани обществено опасни деяния, които застрашават или увреждат защитени от правото или комунистическия морал обществени отношения и по отношение на които съгласно специална законова регламентация могат да се приложат възпитателни мерки от специализирани органи. При непълнолетните това са прояви, които застрашават правилното им възпитание от гледна точка на социалистическото общество“** (Хинова, Т., 1984: 117). Формулирано по този начин, понятието за противообществена проява няма законова и нормативна тежест. То не фигурира в Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Поради тази причина членовете на местните комисии имат възможността сами да преценят кои прояви са противообществени и кои не. Това довежда до опасността едни и същи деяния да бъдат приемани като противообществени прояви в едни случаи, а в други не.

През 1987 г. ЦКБППМН взема решение за изграждането на рехабилитационен център за малолетни и непълнолетни с психически и физически недостатъци, извършили противообществени прояви и престъпления. Непосредствено преди падането на режима на държавния социализъм системата на ТВУ продължава да се разширява, този път защото децата с физически недъзи и психични заболявания не могат да се внедрят в системата на ТВУ.

Такива деца са именно с тежка психопатия, епилепсия, със слухови, зрителни и тежки говорни недостатъци. До края на 80-те в двете Помощни ТВУ за момчета се настаняват само деца с диагноза олигофрения – лека дебилност (ЩДА № 1283, оп.1, а.е. 37 л. 6). Идеята е да се разшири контингентът на децата, като се премине в полето на медицината и тотално се размият границите между нормативно и патологично. Въпреки направената справка до системата на ГДР (Германска демократична република) и отговор оттам, че не е целесъобразно изграждането на такива центрове, в България приветстват идеята за създаване на център за девойки – олигофрени, при условие че има достатъчно наличен брой, за да се открие такова заведение. Нещо повече, предложението да се замени учебната програма на помощните

ТВУ с тази на същите заведения не се препоръчва, защото „не бива да се пренася механически опита на ГДР, който в педагогическо отношение не е достатъчно обоснован“ (ЦДА №1283, оп.1, а.е. 37, л. 7.). Така на 14.10.1987 г. бюрото на ЦКБППМН предлага на МВР и образователното министерство да „проучат и уточнят контингента на момичета-олигофрени“ с противообществени прояви, след което да се открие **Помощно ТВУ за девойки**. Второто предложение на бюрото е до Министерството на народното здраве и социалните грижи да открие **рехабилитационен център за малолетни и непълнолетни с психически и физически недостатъци, извършили противообществени прояви и престъпления** (ЦДА №1283, оп.1, а.е. 37, л. 8).

Системата на ТВУ в края на режима на държавния социализъм придобива всеобхватни правомощия. На практика тя има право да наблюдава деца, които никога не са извършвали противообществени прояви, но са в риск. Наблюдението се извършва посредством масовите училища (училищните комисии за превенция на противообществените прояви в тях), Центровете за възпитателна работа и обществените организации. Системата на ТВУ разпределя малолетните/непълнолетните в различните ТВУ, които са се професионализирани по оста норма–патология.

Способът за справяне с детската девиантност по времето на социализма е заложената от системата инфранаказателност, целяща превенция и изграждането на система от тотални институции, когато превантивните мерки се окажат недостатъчни. Но каква е идеята за превенция?

Съществуват три типа заведения според степента на проявата:

- **интернати** за трудновъзпитаеми ученици, имащи превантивна функция;
- **диференцираните ТВУ**, където се настаняват малолетни и непълнолетни, извършили противообществени прояви;
- **поправителни домове**, в които изтърпяват наказанието си осъдените непълнолетни.

В така наречените превантивни заведения се настаняват в тотална социална институция малолетни и непълнолетни според произхода, а не само според деянията им. В другия тип заведения целта е да бъдат обхванати всички малолетни и непълнолетни, извършили престъпления и противообществени прояви, както и тези в риск да извършат такива.

Развитие на интерната в България след 1989 година

Трябва да се направи едно уточнение. Системата на ТВУ следва свой собствен ход и логика, така че границата от 1989 г. е само условна и практически по никакъв начин не се отразява на цялостната ѝ структура. В навечерието на промените в страната системата на ТВУ е единствен разпоредител,

отговорник, критик по въпросите, свързани с децата, извършващи противообществени прояви.

Логиката за случващата се трансформация на интерната трябва да се търси не само в политическата заявка за промяна на системата, чийто символ е 10.11.1989 г. (дори считам, че не трябва да се търсят там), а да се уловят онези пробойни в системата, случили се преди нейната смяна. През 1991 г. България ратифицира конвенцията на ООН за правата на детето и прилагането на ЗБППМН е съобразено с този факт. Това, условно, е първата крачка към началото на процеса на трансформация на системата. Ако през социализма говорим за процес на институционализация и изграждането на стройна система от институции, осъществяващи превъзпитателна дейност, то след 1989 г. се случва точно обратният процес – на *деинституционализация*, на разпад и *трансформация* на тоталната институция ТВУ. Как се случва този процес на нормативно и на практическо равнище?

Трансформация на системата на ТВУ.

Възпитателно училище–интернат и Социално-педагогически интернат от средата на 90-те години на XX век до 2016 година

След трансформирането на системата и прехода към демократично развитие в България по-съществени промени в ЗБППМН се приемат след 1996 г. Съществуващите ТВУ се трансформират, като се преобразуват във *Възпитателни училища–интернати* (ВУИ). Интернатите за трудновъзпитаеми ученици получават името *Социално-педагогически интернати* (СПИ) и са обхванати от ЗБППМН. Както виждаме, първата стъпка от деинституционализацията е всъщност реинституционализация, изразена в смяната на имената. Към ВУИ и СПИ се организират общежития, работилници и помощни стопанства. За откриването и поддържането на заведенията съответните министерства, ведомства или общини предвиждат необходимите средства в своите бюджети.

В СПИ се настаняват малолетни и непълнолетни над 7-годишна възраст, които нямат подходящи условия за живот в семейството или са лишени от родителски грижи и надзор и са извършили или съществуват предпоставки за извършване на противообществени прояви. Настаняването в СПИ се извършва по ред, определен от министъра на образованието, науката и технологиите по искане на родителите или по предложение на компетентните органи, както и по решение на местната комисия (Правилник за дейността на СПИ, ДВ, бр. 73 от 17.08.1999 г.).

Във възпитателните училища–интернати се настаняват малолетни и непълнолетни над 8-годишна възраст, извършили противообществени прояви, към които възпитателните мерки от закона са се оказали недостатъчни и за нормалното им възпитание няма подходяща социална среда. Във ВУИ се

настаняват и непълнолетни, спрямо които съдът или прокурорът са наложили такава мярка по реда на чл. 61 (ДВ, бр. 73 от 17.08.1999 г.) и чл. 64 от НК. Разпределението и настаняването се извършва от Министерството на образованието, науката и технологиите (МОНТ).

Въпреки промените остават форми на смесването на малолетни и непълнолетни, жертви на насилие, и извършители на противообществени прояви. Примери за такова смесване се наблюдават в СПИ (вж. по-подробно Децата в институциите. 2001). Прекратяването на престоя във ВУИ се решава в края на учебната година от педагогическия съвет в присъствието на районния прокурор след преценка на поведението на ученика и постигнатите резултати от възпитанието и обучението му. При решаването на въпроса предварително се взема мнението на родителите (лицата, които ги заместват). Местните комисии, приложили възпитателната мярка, и инспекторът от детската педагогическа стая могат да изпратят писмено становище. Престоят във Възпитателно училище-интернат може да се прекрати и преди края на учебната година по предложение на местната комисия или по здравословни причини, с протокол на лекарска консултативна комисия. Максималният престой във ВУИ не може да бъде повече от 3 години. Само по желание на непълнолетния и с решение на педагогическия съвет престоят може да бъде удължен до завършване на съответната образователна степен. На малолетните и непълнолетните настанени в СПИ и във ВУИ се създават условия за завършване на основно или средно образование и за придобиване на професионална квалификация. Настанените във ВУИ, навършили 16-годишна възраст, които не желаят да продължат образованието си, задължително се обучават в професионално-заятчийска паралелка.

Трансформацията на ТВУ и ИТВУ след 1996 г. във ВУИ и СПИ е съобразена със случващата се деинституционализация в страната, която започва да се измества в посока на повече права за децата. Съобразно промените в ЗБППМН от 1996 г. настаняването във ВУИ става след решение на съда, а от 2004 г. и настаняването в СПИ става също след съдебно решение. През 2004 г. в ЗБППМН (ДВ, бр. 66 от 30.07.2004) вече е дадено определение на понятието „противообществена проява“, а именно „деяние, което е обществено опасно и противоправно или противоречи на морала и добрите нрави“.

Формулирането на това понятие е неясно от правна гледна точка. Не са поставени ясни граници на полето за прилагането му. То не съдържа списък с прояви, които могат да се приемат като противообществени. При това положение трансформацията на корекционно-възпитателните заведения преследва няколко цели. От една страна, тя трябва да ги адаптира към съществуващите нови условия. Приетите от МОН Методическо указание за разработване на индивидуален план за подкрепа на ученици, настанени във възпитателни училища-интернати и социално-педагогически интернати, и Методика за оценка на индивидуалните потребности на всеки ученик с девиантно поведение/в конфликт със закона са опит да дадат нов облик на тези

интернати. Наказателната грижа от времето на системата на ТВУ постепенно отпада. Тя бива заменена от индивидуална грижа.

Въпреки поетите ангажименти тези училища продължават да съществуват като тотални институции. Особено видим е този процес при СПИ. В ИТВУ се настаняват деца само след молба от техните родители, те дават закрила на своите възпитаници. СПИ (като приемник на интернатите ИТВУ) продължават тази логика. Но в същото време с въвеждането ролята на *съдебното решение* при настаняване на деца в тях те все повече се уеднаквяват с ВУИ, макар че третират наказателно малолетни и непълнолетни, за които няма кой да се грижи. Те всъщност не могат да се адаптират в новата правна рамка на българското общество. Въпросът как се оказва закрила в заведение, където могат да се настанят едновременно лица жертви на насилие и извършили криминални деяния, каквото е СПИ, е с неясен отговор.

След 1989 г. възпитаниците на ВУИ и СПИ имат неясна реализация на пазара на труда, защото тези учебни заведения продължават да произвеждат кадри за икономиката на социалистическата система, която се разпада след краха на режима. Процесът на деинституционализация довежда до разпадане на функциониращата система от времето на държавния социализъм, но в същото време не предлага алтернативно образование и реализация в обществото на възпитаниците си. В новите условия тези училища имат неясна роля. Изводът, който може да се направи, е, че трансформацията на ТВУ, регламентирана със ЗБППМН, води до намаляване на броя на децата, настанени във ВУИ и СПИ, но не и до промяна в начина на функциониране на тези училища.

Деинституционализацията в новите социално-политически условия

Смисълът на реформата следва да се разбира в две направления. Първото – изграждане на напълно нова система за закрила на детето, която е отговорна за неговата защита, спазва правата му, не го репресира и отговаря на международните правни стандарти за правата на човека. Второто – отмиране на остарялата и загубила своята рационалност система за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните, която не може да намери легитимност в новите обществени отношения. Целият процес на деинституционализация се случва в противоборството на двете системи.

След промените от 1989 г. започва процес на преосмисляне на цялостната концепция по отношение на разбирането на проблема за децата с отклоняващо се поведение и извършващи противообществени прояви. Започва изграждането на системата на закрила на детето. Първата половина на 90-те години на XX в. е време на приспособяване на системата на ТВУ към новите

социално-икономически отношения. Разрушената социалистическа икономика вече не е потребител на стоките, произвеждани в ТВУ. Оттук и образованието, което получават завършващите ТВУ, не може да гарантира подходяща интеграция на излезлите от институцията. Какво тогава реално се случва?

С падането на режима на държавния социализъм се разпада по същество и **социалната държава, каквато изглежда е социалистическа България**. В същото време от САЩ и Западна Европа навлиза доктрината за нулева толерантност. Пзовавам се на Лоик Вакан по отношение на понятието. Тя представлява „инструмент за легитимиране на полицейското и юридическото управление на *безпокоящата бедност* – на онази, която се вижда, на онази, която причинява неприятности в публичното пространство и следователно подхранва смъртно чувство за несигурност, или пък просто за лепкаво притеснение и неуместност“ (Вакан, Л., 2004: 19). От полицейската и наказателната сфера понятието „нулевата толерантност“ се разпростира метастазно и започва да означава постепенно и безразборно различни неща – „стриктното прилагане на родителската дисциплина в семейството, автоматично изключване на внесли оръжие в училище гимназисти, изхвърляне на професионални спортисти, виновни за насилие извън стадиона, педантичен контрол на контрабанда на дрога в затворите, но също така и безпощадно преследване на расистки стереотипи, строга санкция на неучтиво поведение на пасажерите на борда на самолета и безкомпромисност по отношение на децата, които не са си сложили колан на задната седалка на колата, неправилно паркиране на търговските булеварди или оставяне на боклуци в обществените паркове и градини“ (пак там: 23).

Трансформацията на българското общество след 1989 г., nereформираното българско законодателство и съществуващите структурни проблеми в западното общество създават условия, благоприятни за приспособяването на интерната в новата социална среда. От една страна, държавата е в криза с бум на първична престъпност и увеличаваща се безработица, а от друга, противоречивата и научно оборима доктрина за нулевата толерантност, която въпреки това набира популярност, правят възможно запазването на интерната. Разположени в отдалечени и труднодостъпни места тези учебни заведения са средство за удържане на безработицата в провинцията и в същото време държат далеч от обществото деца, които са проблемни. В тази посока изследването на Българския хелзински комитет (БХК) – Децата в институциите, проведено през 2000 г. предоставя емпирични данни за състоянието на интерната. В Системата на ВУИ и СПИ за този период са настанени 35 100 деца, разпределени в 8 ВУИ и 24 СПИ. В навечерието на приемането на Закона за закрила на детето (2000) това изследване осветява ситуацията за тези училища във време на „безтегловност“, белязано от криза във всички сфери на обществото. Това обаче са проблеми, наследени от системата на ТВУ, които стават видими и които са особено болезнени в условия-

та на цялостна институционална криза в българското общество през 90-те години.

В СПИ се настаняват деца, които са от населените места, където се намира интернатът. За да могат тези деца да се обучават в тези училища, се подготвят документите им така, че да не съществува институционален проблем (информация, получена от споменатото изследване на БХК). Това е прилагане на наказателна грижа в едно ново поле поради факта, че обществото е в трансформация и съществува институционален хаос, съпроводен със създадено впечатление за липса на правосъдие. Така на поднормативно ниво СПИ се приспособява към създадената атмосфера след промените в законодателството на интерната от 1996 г. Най-напред интернатът се запазва като във време на криза, осигурявайки работни места за населението от тези райони, на второ място местните деца получават образование в населените места, където живеят, на трето място интернатът съумява да закрепи делегирания си бюджет и да продължи своето съществуване. Именно институционалната криза след промените, липсата на ясно изразена позиция (или възможността да бъде наложена такава) от страна на държавата за решаването на проблема, както и съществуващата институционална съпротива прави възможно съществуването на ВУИ и СПИ – тотални социални институции в ерата на деинституционализацията. Институционалната съпротива е от страна на служителите от образователната система в цялост и „се основа на допускането, което съвсем не е безпочвено, че качествената промяна на образователната система би променила и начина на управление, поставяйки изисквания за управленски компетентности и качества“ (Данчев, В., 2004: 58). „Реформата на управленските практики ... ще доведе до необходимост от ясно дефиниране на длъжностните характеристики, професионалните компетенции и отговорности“ (пак там).

През 2000 г. е приет Закон за закрила на детето (ДВ, бр. 48 от 13.06.2000). Около този нормативен акт е съсредоточена концепцията за закрилата на детето – противоположна на тази, разработена в ЗБППМН. Ако концепцията/системата за превенция и корекция на девиациите налага репресивни мерки на деца, извършващи противообществени прояви, е завършена и с изградени структури в цялата страна, то тя е в противоречие с конституционно установени и международноправни принципи за гражданските права и е изправена пред невъзможността да бъде реформирана адекватно.

Концепцията, възприета с приемането на Закона за закрила на детето, е концентрирана около идеята за спазване на правата на детето и избягване от налагане на наказателни санкции на деца. Тя е съобразена с международното законодателство, но няма изградени структури в страната, които да поемат реализирането на заложените в нея идеи. Затова първото десетилетие на XXI в. е съпроводено от хаос, сътворен от институционалните стъпки, предприети за изграждането на система за закрила на детето, от една страна, и необходимостта това да се случва в съществуващата система за превенция

и корекция на девиациите сред децата, от друга. Едната е наследена от държавния социализъм с изградена структура и обучени кадри, но в невъзможност да се трансформира съгласно международните стандарти, а другата международно призната, но в процес на изграждане и без никакъв опит. Между двете концепции съществува противоречие и институционална съпротива срещу втората. Тази ситуация налага на правителството през 2011 г. да приеме Концепция за държавната политика в областта на правосъдието за детето (<http://www.strategy.bg/Publications/View.aspx?lang=bg-BG&Id=117>), за да изпълни ангажиментите, поети по редица международни договори, и да отговори на изискванията на международните организации, в които България членува, за съвременен и хуманен отношение към децата в конфликт със закона. Въпреки съществуващата институционална съпротива за закриването на ВУИ и СПИ тези интернати методично и бавно се свиват. Разбира се, не могат да се отрекат и добрите практики в тях.

Работата на обществения възпитател с малолетни и непълнолетни се усложнява в създадената ситуация. Като специфичен институт в работата на МКБППМН неговите задължения са определени от ЗБППМН. В същото време е длъжен да прилага и Закона за закрила на детето. За да неутрализира това преплитане на нормативни актове, се прилага Законът за предучилищното и училищното образование. В тези условия той трябва да работи с детето преди и след попадането му във ВУИ или СПИ, като го направлява и подкрепя.

Деинституционализацията като процес при децата се случва с бавни темпове. Това е така, защото едва през 1999 г. влиза в сила Законът за социалното подпомагане (*ДВ, бр. 56 от 19.05.1998 г.*), през 2000 г. Законът за закрила на детето. Едва след приемането им започва изграждането на системата за социална защита и закрила на децата, осъществявана от „държавната административна система или централните органи на административната власт, която се представлява от министър-председателя и ресорните министри..., подпомагани от администрацията на конкретното министерство и принадлежащите към тях агенции (Агенция за социално подпомагане, АСП), чрез Дирекция закрила на детето, Държавна агенция закрила на детето (ДАЗД) и обслужващи звена“ (Кривидарева, Б., 2016: 64). Силен стимул в посока към реформи става филмът на BBC за дома в Могилино. Това довежда до поэтапното закриване на детските домове за *медикосоциални грижи*. В цялата страна започва изграждането на резидентни Центрове за настаняване от семеен тип (ЦНСТ), където се настаняват деца от бившите домове. ЦНСТ-ата се намират в големите градове в близост до институциите, а настанените там деца учат в масовите училища. Факт е, че ЦНСТ за деца с увреждания не срещат съпротива от населението в местата, където са изградени, защото те не напускат самостоятелно тези центрове. Проблем настъпва, когато в ЦНСТ се настанят деца в конфликт със закона (извършили противообществени прояви). Практиката е в ЦНСТ да се настаняват не

повече от две деца в конфликт със закона. Логиката на това според експертните интервюта е, че тези деца продължават криминални деяния и са нежелани от населението.

За период от около 10 години (2000–2010) се забелязва свиване на системата на ВУИ и СПИ, като особено видим е този процес при СПИ, които от 24 са станали 5. През 2009 г. в страната съществуват 4 ВУИ и 5 СПИ (Кривирадева, Цветков, 2010:174).

Актуално състояние на системата на специалните училища – ВУИ и СПИ днес. Резултати от теренно изследване

Поетите международни ангажименти от страна на държавата за закриването на ВУИ и СПИ довеждат до редица опити на правителствено ниво в тази посока. Такъв пример е внесеният в Народното събрание проект за Закон за отклоняване от наказателно производство и налагане на възпитателни мерки на непълнолетни лица, който обаче отпадна. Евентуалното приемане на този закон щеше да отмени сега действащия ЗБППМН и щеше да доведе до закриване на СПИ и ВУИ. Причините за неприемането на закона могат да се търсят в:

1. Липсата на адекватно решение на проблема.
2. Наличието на институционална съпротива от страна на работещите в системата.
3. Липсата на достатъчна информация, яснота и разбиране на проблема от обществото по отношение на това какво точно ще замени съществуващата система на ВУИ и СПИ.
4. Наличието на проблеми и несъвършенства и в двете системи – на закрилата и БППМН.
5. „Поради недостатъчната компетентност на авторите на законопроекта и неиздържания юридически стил“⁴.

Предложението е да бъдат създадени Центрове за настаняване от семеен тип ЦНСТ, където да бъдат настанявани малолетни и непълнолетни с противообществени прояви/в конфликт със закона. Проблемът обаче е в липсата на обучени кадри за работа с деца с провинения и нежеланието на психолози, социални работници и учители да работят с такива деца – както ми беше съобщено в едно от експертните интервюта, които проведох. Макар вече да е приет Закон за закрила на детето (*ДВ, бр. 48, 13 юни 2000 г.*) и въпреки изградената цялостна структура на концепцията за Закрила на детето, проблемът за пълнолетни и непълнолетни с противообществени прояви/в конфликт със закона няма еднозначно прието решение. Все пак с проектозакона се цели колкото е възможно повече деца да не попадат под ударите на

⁴ Това твърдение е на втория рецензент на тази студия.

системата, да получат социална и правна защита, без да бъдат стигматизирани от институциите за надзор. Към настоящия момент обаче в страната все още функционират 3 ВУИ и 1 СПИ с около общо 100 деца. Тенденцията на свиване на интерната продължава, като около 1/3 от настанените се намират в СПИ.

Както вече беше казано, за практическата работа във ВУИ и СПИ служат Методическо указание за разработване на индивидуален план за подкрепа на ученици, настанени във възпитателни училища интернати и социално-педагогически интернати и Методика за оценка на индивидуалните потребности на всеки ученик с девиантно поведение/в конфликт със закона. Тези два документа спомагат за синхронизиране и омекотяване на противоречията около нормативните актове, изградени около двете паралелни системи – тази на закрилата и тази на БППМН. Документите са базирани на 6 основни принципа:

1. **Мултидисциплинността** се състои в холистичния подход, изразяващ се в „синхронизирането на усилията на всички страни, имащи отношение към развитието на детето и младия човек“.

2. **Връзка на детето със семейството му** – проследява се съществуващата „история на развитието на отношенията в семейството – по информация, получена от ОЗД и други институции, които са работили със семейството; раздяла от него, справяне с раздялата, поддържане на връзка със семейството – намерения или липса на такива; предложения за развитие на отношенията със семейството“.

3. **Участие на детето/младия човек** – тук се „включва разбирането за това, че силните страни на децата трябва да се изучат, за да станат основа и мотивираща сила в процеса на промяна и да бъдат интегрирани в план за подкрепа“.

4. **Индивидуализиране на грижата** се изразява в опита да се предотврати „изолацията по групов принцип – в този случай на принципа „извършено закононарушение“ – ще бъде елиминиран в интерес на търсене и откриване на индивидуални начини за преосмисляне на вредно и разрушително за човека и средата му поведение и откриване на нови, конструктивни начини за развитие“.

5. **Ефективност на грижата** – „се гарантира чрез изследване на: а) поведението, довело до закононарушението (история, повтаряемост, повод за неговото повторение); б) капацитет на детето и младия човек да бъде критичен към поведението, довели до закононарушение; в) капацитет за създаване и поддържане на отношения на доверие; г) потребности от психично-здравни услуги с внимание към поведението, свързани с пренебрегване на норми и закони; д) история на развитие в институцията – отношения, случаи на насилие; е) история на нарушения на закона при други членове на семейството“.

6. Учене от опита – връзка на методиката с вече съществуващи и прилагани в практиката документи и процедури.

7. Семейната среда е от ключово значение за връщането и насочването на малолетните и непълнолетните в обществото, за да могат те да пребивават в гражданско състояние и да се социализират отново.

Социално-педагогическият интернат днес (теренно изследване)

Обща характеристика. СПИ „Христо Ботев“ се намира в село Варненци, община Тутракан, област Силистра. Към момента на посещението в интерната са настанени по списък 30 деца, а присъстваха 27. Шест от настанените деца са със СОП. 14 от децата са настанени от ЦНСТ. 11 от настанените ученици имат свои семейства.

Проведени са полуструктурирани интервюта с педагогическия съветник, учителя по математика, а с директора е проведен предварителен разговор по телефона, за да се уточни как ще се проведе изследването. Информацията, която е представена по-долу, е предоставена от педагогическия съветник на интерната в проведеното интервю. Възможно е текстът да не е стилистично издържан, но е направен опит данните да се представят максимално автентично, за да може читателят да придобие ясна представа за учебното заведение. В кавички са цитирани и части от отговорите на децата, които са интервюирани.

В събота и неделя децата са обгрижвани от един възпитател, който е сам. Децата спят в сградата на училището, като последният етаж е пригоден в спални помещения. Сградата на училището е санирана, спалните помещения са в различен цвят от учебния корпус. Сградата изглежда поддържана.

Педагогическият персонал се състои от 12 души, а общият е 20 души. Един от възпитателите е непедагогически специалист, останалите са с педагогическо образование. Основно педагогическият персонал е от Тутракан, непедагогическият е от селото. Основен проблем е делегираният бюджет на интерната, защото ниското ниво на образованост на възпитаниците не позволява участието на учениците в национални конкурси и проекти, които биха позволили допълнително финансиране.

Децата се обучават в смесени паралелки като 3 деца са в 3-ти клас; 7 в 5-ти клас; 12 в 6-ти клас; в 7-ми клас са 10 деца.

За учениците се грижи личен лекар, чийто кабинет се намира в близкото село Гривица. Идвайки в СПИ, децата имат медицинско свидетелство, което удостоверява здравословното им състояние. На място в СПИ веднъж седмично за 4 часа идва фелдшер. Основно се срещат паразитни заболявания и натъртвания, охлузни рани, по-леки неразположения. Като цяло децата са здрави. Когато детето е със СОП, то постъпва със съответните документи, удостоверяващи това. Проблем настъпва, когато индивидуалните учебни планове за тези деца трябва да се подпишат от родителите, но тези

деца са без родители или тези родители са в невъзможност да се грижат за децата си. Има случаи, когато дори социалните служби нямат информация за тях. Неслучайно директорите на този тип заведения са наричани „бащица“. Практически персоналът взема решенията за настанения, спазвайки нормативните изисквания. При така създадената ситуация работата на педагогическия съветник се състои „в психологическа работа, социална работа, изследователска работа“. Функциите на персонала се преплитат.

Много силно е застъпен спортът при обучението на децата. Именно той е основа на корекционно-възпитателната работа с тях. Посредством спорта се учат на дисциплина и екипност. Може да се каже, че социализацията на тези деца се осъществява чрез спорта. Практикуват следните спортове: тенис на маса, лека атлетика, борба. Училището е домакин на турнири по тенис на маса.

Проведени са биографични интервюта с 6 деца. Беше ми представена извадка от новопостъпило дете в интерната, с което тепърва се започва работа, дете със СОП, деца, с които се работи в момента, и дете, на което му предстои да напусне. Казано с други думи, създадена беше възможност да се видят реалните резултати от работата с различни по статут деца. По-долу се представя сбит преразказ на интервюто с педагогическия съветник.

„Беше ми казано, че съществува *„проблем в нормативната уредба“*, че детето може да напусне интерната веднага след изтичането на мярката. По средата на учебната година, когато на едно дете току-що са му изградили някакви навици за учебен процес, то напуска и отива в училище, където не познава никого. Рязката смяна на обстановката за проблемно дете е трудна и е свързана с нови съученици, с нови учители. Проблемите се пренасят още от масовото училище, където някои от учениците са *„прекарвани до 6-ти клас поне“*, но идват в интерната напълно неграмотни. С такова се започва работа съгласно закона. Записва се в класа, в който трябва да бъде, и започва работата по неговото оgramотяване. От друга страна обаче, трябва да се преподава съгласно учебната програма за съответния клас. Липсата на базови знания затруднява и утежнява учебния процес. Опитите от страна на персонала са в посока интернатът да се преобразува в център, който основно да оgramотява децата и да им дава практически професионални умения за нискоквалифицирани професии. Работата с децата беше сравнена с *„моделиране с пластилин“*.

Профилът на работещия в СПИ е важен. В интерната работят педагози с дългогодишен стаж в институцията. Директорът на СПИ започва работа като възпитател, след което заема позиция на учител и сега директор. Делегираният бюджет е основен проблем, водещ до невъзможност да се назначи училищен психолог и ресурсен учител, които идват отвън. Това налага персоналът да придобива и прилага различни знания и умения. От оказване на първа медицинска помощ през оgramотяване и възпитаване на елементарни битови знания, до психологическа подкрепа. Основно се наб-

ляга на корекционно-възпитателната работа и гражданското образование. Живота и здравето на детето е на първо място, след това идва образованието. Обезпечават се нощни смени, възпитатели. „Децата са с изкривена ценностна система. От най-ранна възраст децата се мотивират да нямат уважение към образование, институции, уважение към чуждата собственост“. Смушаващ факт е, че „възрастта на децата, постъпващи в интерната, непрекъснато спада. В последно време в интерната са настанявани деца на 9, 10 и 11 години, докато преди възрастта е била 14–15 години. Мярквата надзор на обществен възпитател (чл. 13 ЗБППМН) е предпоследната мярка преди настаняването във ВУИ и СПИ, явно там някъде куцат нещата, защо се е стигнало до там дете да извърши деяние с особена жестокост“? Падащата възраст говори за незавършена първична социализация, за смесване на процеси на социализация и ресоциализация. Смушаващ е факта, че преди са настанявани по-скоро непълнолетни, а сега расте броят на настанените малолетни.

Спазва се наредбата за приобщаващо образование (ДВ, бр. 86 от 27.10.2017). Противообществените прояви, за които децата са настанени в СПИ, са основно кражби, най-голям процент на кражби и бягство от ЦНСТ-ата или от дома си, следва агресивно поведение, скитничество и просия. На въпрос, зададен от мен, не са ли комплексни причините? Отговорът беше: „По презумпция в СПИ би следвало да се настаняват деца заради скитничество, защото всичко започва оттам. После се преминава през кражбите и агресивното поведение. Децата идват основно от градовете. В бившите ДДЛРГ (Домове за деца лишени от родителски грижи) са били назначавани хора с **педагогическо образование**, а сега в ЦНСТ се назначават хора със **средно образование** само с един тримесечен курс от бюро по труда“.

„Менторската система работи и в СПИ, но ментор е педагогически специалист, който ходи постоянно на обучения по теми за справяне с агресия, има и вътрешни обучения. Менторският разговор не е обикновен разговор, това е индивидуален насочващ разговор, процес.“ Ето кратък пример за такъв разговор: „Изми ли си ръцете? И накрая завършваш разговора с договорка, че детето ще се справи без теб. И се проверява справя ли се детето. И то не се справя. В случай че не се справя, се започва отначало. Децата са с много ниска хигиена, с много ниска здравна култура. Няма изградени навици, те са расли в мизерията и им харесва там“.

Интернатът е посетен от омбудсмана на България през март 2014 г., като са констатирани основните проблеми на институцията, дадени са препоръки в написания доклад, но сред персонала остава усещането за неразбиране на работата им.

„Работещите в интерната са идеалисти, така да се изразя (педагогическия съветник). Защото има много проекти на МОН, които се отпускат. Другите училища имат капацитет, имат с какво да работят. В СПИ от 100 проекта, образно казано, не мога да намеря нито един, с който СПИ Варненци да излезе на национален конкурс. Разликата между СПИ Варненци и

обикновено училище е в заплащането. Липсата на проекти води до липса на финансиране. Няма как да се спечели конкурс и да се яви на национален конкурс.“

Директорът създава комисия по огромяване по силата на правилника за ВУИ и СПИ, за да се диагностицират децата и за да се докаже, че те не са оставени неграмотни, а идват неграмотни в интерната. Правят възможно най-ниски входни нива, за да установят степента на неграмотност на детето.

„Деинституционализацията е по-скоро провал. Извеждането на децата е провал, защото децата се връщат в същата среда, само че по-умни“. След напускането на интерната някои от възпитаниците попадат в поправителния дом в Бойчиновци, където се настаняват осъдени непълнолетни.

След излизане ще се върнат или в семействата си, или в ЦНСТ, но „ЦНСТ-ата в момента са пълен крах“. В случай че навърши пълнолетие, възпитаникът на СПИ отива на улицата и сам преценява къде ще отиде.

През лятната ваканция около 50% отиват при семействата си, но след ваканцията се връщат вече извършили престъпления. Другите остават в интерната.

„По смисъла на социалната работа децата в СПИ са **недоброволни клиенти** и идват скромни в интерната, ослушват се до момента, в който решат да действат самоуверено. В момента, в който излезе от периода на снишаване, у детето трябва вече да са получени първите резултати: да уважава учителите. Постоянно са в екипна среща колегите. Нощната смяна предава информация за децата. Речникът на учениците е краен и вулгарен. Отношенията между педагогическия съветник и детето са доверителни.“

Преди да пристъпя към интервюта с децата, се поинтересувах доколко мога да разчитам на искреност от тяхна страна? Беше ми казано, че като външен човек „ще ме мятат на 90%“.

На двора на интерната има беседка, която наричат изповедалня. Там педагогическият съветник задава тема и децата говорят по нея. Обсъждат се всякакви теми, които ги вълнуват. Голям проблем е пушенето на цигари: „Те идват буквално пристрастени към цигарите“.

От разговора с педагогическия съветник е видно, че до голяма степен външни за образователната система проблеми са стоварени върху интерната. Проведох **биографични интервюта** с шест деца. Целта беше да установя профила на дете в интерната.

Интервюта с ученици

1. Дете в 3-ти клас (на 9 години). „Постъпил е скоро при нас“ (думи на педагогическия съветник), ако няма посочен срок, ще приемем максималния срок за престой. Причината да е в интерната е деяние с особена жестокост.

С първото дете практически не успях да проведа интервю. Педагогическият съветник ми каза, че това дете не ме разбира, защото не говори бъл-

гарски и изобщо няма как да проведе разговор с него. Включването му тук е с цел да покаже контингента от деца, настанени в интерната.

2. Дете от 5-ти клас (на 13 години според детето), а според педагогическия съветник е навършило 14 години. *Какво ти харесва тук?* – Играем тенис, играем борба, компютър играем, футбол. Детето е със СОП, от около година е в СПИ. Може да си напише името. Обича да смята и може да прави елементарни сметки. Ходили са на Тутракан, ходили са на Антимово на язовира в Малък Преславец. Целият персонал е бил там. Детето е от областен град. Тук е за кражби. По-голям от него го е карал да краде. Майка му е в чужбина, баща му също, ще отиде при баба си в родния си град, а оттам ще го вземе баща му и също ще отиде в чужбина. Има три сестри, баба и леля в родния си град.

В интервюто с детето си личеше ниският културен праг. Макар да има противообществени прояви, това дете предизвика у мен съчувствие заради видимите си недъзи, усмивката и приятното излъчване. По никакъв начин не бих разбрал за деянията му във от интерната, само като го гледам.

3. С третото дете – 14 години (5-ти клас), успях да осъществя разговор. Разказа ми за дневния режим и как минава един ден в интерната. Когато са на училище, стават рано, в 6–6:15, измиват се преброяват се и в 7:30 правят физзарядка. Закусват. Обича да ходи на училище, защото ще се научи да чете и пише. Най-много обича да ходи на компютри, играе игри на тях.

Когато се скара с някое дете, се обръща за помощ към дежурния учител, но не му се е налагало да се обръща към учители скоро. В свободното си време играят футбол, играят в компютърните зали. През зимата не е бил тук, при лошо време не знае какво правят. В интерната е от март месец 2019 г.

Детето е настанено от ЦНСТ в интерната, но има семейство. Дошъл е, защото е правил много бели. Още едно дете от ЦНСТ е в СПИ. В ЦНСТ са били по-свободни, режимът е бил по-свободен. В съдебното решение няма посочен срок за престой и затова ще остане в интерната съобразно максималния срок, посочен в закона и правилника.

4. Четвъртото дете беше от село. В интерната е за кражби. В 5-ти клас и е на 12 години. Обича да ходи на училище. Детето е със СОП. Ходел е на риболов, хващал е риба, има братя и сестри. Настанен е в СПИ от май 2018 г. Режимът в интерната е еднакъв с неговото село.

Беше трудно да говоря с това дете. Педагогическият съветник ми каза, че родителите са крайно бедни и необразовани. Имат 7 или 8 деца в семейството. По думи на кметицата на селото тези хора са „крайно неориентирани, не могат да се грижат за себе си“.

5. Петото дете идва от СПИ Драгоданово поради закриването на интерната там. На 14 години, в 6-ти клас. Попада тук за кражби, побоища, сам е взел решението за тези си действия. Ходи при родителите си през ваканциите. В родното му село няма интернет, компютри, постоянно се краде, бие. Директорът и учителите се отзовават при необходимост. Обича матема-

тиката, през лятото си тръгва от интерната. В случай че вземе диплома, ще може да има шофьорска книжка.

От интерната са водени на други места на състезания в Тутракан. Връща се вкъщи, след като излезе. В селото му има средно училище и ще продължи образованието си там. Има трима братя и три сестри, по-големият му брат е бил в СПИ Варненци преди него и си е тръгнал през лятото.

Забелязах, че се обучават братя в интерната. Педагогическият съветник обясни, че няма кой да работи със семействата на децата. При закриването на СПИ Драгоданово част от децата са били настанени в СПИ Варненци. При приема педагогическият съветник е работил с тях индивидуално. Децата в Драгоданово са бягали, не са спазвали режима. Казали: „В Драгоданово няма правила, а в СПИ Варненци има правила“.

6. Последното дете, с което имах възможност да разговарям, е на 16 години в 7-ми клас, и е от многодетно семейство. Сутрин, като станат, строят се, за да се преброят, да си оправят леглата, излизат вън и играят тенис; след това влизат в час, обядват, след това влизат в компютърната зала, на компютрите играят. Казват им да не общуват с непознати в интернет. Попаднал е в интерната, защото е правел бели. Сега е по-желание в интерната. Като малък е бил в ЦНСТ. Според детето по нищо не се различава ЦНСТ от СПИ. След излизане от СПИ възнамерява да говори с директора и да иде в ЦНСТ. Ще учи. Най-напред в Тутракан. Не поддържа връзка със семейството си. Обича да учи български език и литература. В свободното си време гледа телевизия. През ваканцията играе по цял ден с другите деца. В случай на проблем се обръща към директора. Исква да стане готвач и да учи. Искали са да го освободят, но той е отказал.

Това дете е жертва на домашно насилие, упражнявано от страна на втория му баща.

Тези разговори ми показаха пътя, който са изминали децата. „И ако има някаква полза от труда ми, е да има кой да поеме децата от СПИ, за да не остане на улицата детето“, ми каза педагогическият съветник. Подборът на децата, който беше направен с помощта на педагогическия съветник, целеше да ми се покаже, че работата в СПИ започва от нулата, за да приключи с установяването у децата на елементарни хигиенни и културни навици. Последното дете е било като първото при влизането си в интерната. На изхода обаче вече има изградени и усвоени навици.

Изводът, който може да се направи, е, че тези деца са жертва на системата. От една страна, съществуването на двете системи – за закрила и тази за борба с противообществените прояви – изпраща противоречиви послания на терен. В сегрегираните райони има деца, обхванати и от двете системи, но в същото време съществува опасност от изпускане на деца и от двете. Фактът, че постъпват в СПИ неграмотни, говори за несъвършенства и проблеми, външни за образователната институция. Друг проблем е необходимостта педагозите едновременно да прилагат и двете системи. Успоредно с

това от разговорите ми прозира чувството на изоставеност, споделяно от педагозите, заедно с трудностите от делегираните бюджети и административната тежест.

Заклучение

Системата на ТВУ, създадена и уредена със ЗБППМН, използва като водещо понятието за противообществена проява. В закона определение за него липсва до 2004 г. Във времето на режима на държавния социализъм професор Тамара Хинова дава определение за противообществена проява от терминологична гледна точка: „съзнателно извършено общественоопасно деяние, което застрашава или уврежда защитени от правото или от комунистическия морал обществени отношения и по отношение на което съгласно специалната законова регламентация могат да се приложат определени възпитателни мерки от натоварените за това органи“ (Хинова, Т., 1971: 75).

През социализма липсва необходимост от дефиниране на проявите заради инфранаказателната функция, характерна за цялостната правна система на режима, позволяваща да се наказват отклонения. Подобен е и случаят с ИТВУ. Там се настаняват деца, които не са извършили противообществени прояви, но съществува риск да извършат. Във времето на преход, институционална криза и търсене на нова легитимация от страна на държавата такова дефиниране първоначално също не е необходимо, защото с нормативните промени от 1996 г. СПИ е преименуваният ИТВУ, а ВУИ заема мястото на ТВУ, като позволява плавния залез на двете институции по относително безпроблемен начин за всички актьори на терен. Това се случва в период на свиване на системата, изградена около ЗБППМН, и изграждането на системата на Закрила на детето. През 2004 г. в ЗБППМН противообществената проява е определена като „деяние, което е обществено опасно и противоправно или противоречи на морала и добрите нрави“. С детерминирането на понятието и поредните законови промени и в СПИ се настаняват деца след съдебно решение (своеобразно изравняване на ВУИ и СПИ) и се удовлетворява необходимостта България да отговори на международните договори, които е подписала, и организациите, в които членува.

Към настоящият момент в сегрегираният райони съществува поле, където реално са налице проблеми от всякакъв порядък. Именно липсата на воля и (или) възможност на налагане на еднозначно решение позволява едновременно съществуване на две противоречиви системи на детското правораздаване, което води до опасността да бъдат изпуснати деца, които да изпаднат в престъпност. Това се случва на входа на системата. В нейния край са ЦНСТ, от една страна, и ВУИ и СПИ, от друга. Във ВУИ и СПИ има деца, идващи от ЦНСТ. За персонала на интернатите това е доказателство за тяхната полезност и необходимост. В същото време тече и обратен процес.

Причината да бъдат прехвърляни деца от ЦНСТ в СПИ трябва да се търси в различната степен на строгост на тази институция. Свободният режим в ЦНСТ позволява на децата да не спазват дисциплината и установения ред там. Затвореният режим на СПИ не позволява на възпитаниците на СПИ да извършват противообществени прояви в района, където се намира интерната. На въпрос към самите деца „Къде е по-хубаво в СПИ или ЦНСТ?“ получих разноразлични отговори. В единия случай „в ЦНСТ е по-хубаво“. В другия „няма разлика между ЦНСТ и СПИ“. От проведените интервюта не може да се получи еднозначен отговор за причината за това прехвърляне. Фактът, че се прехвърлят деца от едната в другата система, създава илюзорното впечатление за подобност на двете системи. Проблемът по-скоро трябва да се търси другаде. В голямата си част настанените в СПИ малолетни и непълнолетни са без родители или с родители, които не се грижат за тях. Именно тези деца са прехвърляни в двете институции. Тревожната тенденция в СПИ да постъпват деца на все по-ниска възраст е проблем, изключително остър и трудно решим. От една страна, кръгът на „значимите други“ за тези деца е много малък. Значимите други не са родителите им, но не могат да бъдат и служителите в СПИ и ЦНСТ. Вярно е, че процентът на деца настанени във ВУИ и СПИ е изключително малък, но това не означава, че въпросът губи своята значимост и важност.

Всичко това говори за един културен проблем. Проблем на ценности, в който истинските губещи са децата. Ако ИТВУ е създадено, за да реши ромския въпрос, то днес децата в системата на ВУИ и СПИ са с преобладаващ ромски произход. Тук не можем да говорим за настаняване по етнически принцип, защото децата се настаняват след съдебно решение. За тях до момента няма практическо адекватно решение и в двете системи, те преминават от едната в другата, макар да няма оправдание за този факт, защото и двете са напълно изградени и функционират по места.

Както при създаването на ТВУ и ИТВУ, наричани първоначално училища за трудновъпитаеми деца и интернати за трудновъпитаеми ученици, днес разликите между ВУИ и СПИ са също толкова малко. В двата вида интернати се настаняват деца с решение от съда, извършва се корекционно-възпитателна дейност, прилага се наказателна грижа, която макар и отречена съществува скрито и едва забележимо, и всичко това заради невъзможността да се намери адекватно и трайно решение на проблема.

ЛИТЕРАТУРА

- Борисова, В. (1988) Личността на ученика от Трудововъзпитателното училище. София, Държавно издателство „Народна просвета“. [Borisova, V. (1988) Lichnostta na uchenika ot Trudovovazpitatelното uchiliste. Sofia, Darzhavno izdatelstvo „Narodna prosveta“.]
- Будон, Р. (2012) Социологията като наука. София, Издателство Изток-Запад. [Budon, R. (2012) Sotsiologiyata kato nauka izdatelstvo „Iztok-Zapad“.]
- Бъргър, П. и Томас Лукман (1996) Социалното конструиране на реалността. София, ИК „Критика и хуманизъм“. [Bargar, P. i Tomas Lukman (1998) Sotsialното konstruirane na realnostta, Sofia, IK „Kritika i humanizam“.]
- В името на институцията: поправителните училища в България (2005), Български хелзински комитет. [V imeto na institutsiyata: popravitelните uchilishta v Bulgaria (2005), „Balgarski helzinski komitet“.]
- Вакан, Л. (2004) Затворите на нищетата. София, ИК „ЛИК“. [Vakan, L. (2004) Zatvorite na nistetata, Sofia, IK „LIK“.]
- Венедиков, Й. (1976) Юношите, престъпността, факторите. София, „Наука и изкуство“. [Venedikov, I. (1976), Iunoshite, prestpnostta, Faktorite, „Nauka I izkustvo“.]
- Данчев, В. (2004) „МОН е върхът“ или „Mes rules“: Общият модел на институционалните съпротиви срещу реформата в образователната сфера. 41–58. – В: *Държавата срещу реформите, София, Издателство „Изток - Запад“* [Danchev, V. „MON e varhat“ ili „Mes rules“: Obshtiat model na institutsionalnite saprotivi sreshthu reformata v obrazovatelната sfera. 41–58 – V: *Darzhavata sreshthu reformate, Sofia, Izdatelstvo „Iztok - Zapad“.*]
- Деца лишени от свобода в България: между наследството и реформата. (2014) София, Български хелзински комитет. [Detsa lisheni ot svoboda v Balgaria: mezhdu nasledstvoto i reformata (2014) Sofia, Balgarski helzinski komitet.]
- Деца в институциите (2001) Социално-педагогически интернати и възпитателни училища-интернати. Том 1, „БХК“. [Detsata v institutsiite. (2001) Sotsialno-pedagogicheski internati i Vazpitatelni uchilishta internati. Tom 1, BHK“.]
- Дюркем, Е. (2006) Да мислим възпитанието. София, „СОИМ“. [Diurkem, E. (2006) Da mislim vazpitaniето, Sofia, izdatelstvo „SONM“.]
- Здравков, П. (1958) Детската престъпност и борбата с нея. София, „Издателство на националния съвет на Отечествения фронт“. [Zdravkov, P. (1958) Detskata prestapnost I borbata s neia, Sofia, „Izdatelstvo na natsionalnia savet na otechestvenia front“.]
- Канушев, М. (2015) Престъпление и наказание в националната държава. Историческа социология на наказателните политики в България том I, Изд. на Нов български университет. [Kanushev, M. (2015) Prestaplenie I nakazanie v natsionalната darzhava. Istoricheska sotsiologia na nakazatelните politiki v Balgaria. Tom I, „Izd. na Nov balgarski universitet“.]
- Канушев, М. (2016) Наказателните практики на комунистическия режим. Том II, Изд. на Нов български университет. [Kanushev, M. (2016), Nakazatelните praktiki na komunisticheskia rezhim, Tom II „Izd. na Nov balgarski universitet“.]
- Кривирадева, Б. и Б. Цветков (2010) Ролята и мястото на Социално-педагогическите интернати и Възпитателните училища-интернати в системата за превантивно-

- корекционна дейност. – В: Годишник на Софийския университет „Св.Климент Охридски“ книга Социални дейности том 103, София, *Университетско издателство „Св. Климент Охридски“*. [Krividareva, B. i B. Tsevetkov (2010), Roliata i miastoto na Sotsialno-pedagogicheskite internati i Vazpitatelnite uchilista-internati v sistemata za prevantivno-korektsionna deinost: v Godishnik na Sofiiskia universitet „Sv. Kliment Ohridski“ книга Sotsialni deinosti tom 103, Sofia, *Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“*.]
- Кривидарева, Б. (2016) Системи за ресоциализация на деца и младежи. София Издателство „Колбис“. [Krividareva, B. (2016) Sistemi za resotsializatsia na mladezhi, Sofia, Izdatelstvo „Kolbis“.]
- Концепция за държавна политика в областта на правосъдието за детето: <http://www.strategy.bg/Publications/View.aspx?lang=bg-BG&Id=117>, изтеглено на 17.10.2019 г. [Kontseptsia za dzrzhavna politika v oblastta na pravosadieto za deteto iztegleno na 17.10. 2019 g.]
- Маркс, К., Енгелс, Ф. (1998) Манифест на комунистическата партия. София. [Marks, K., Engels, F. (1998), Manifest na komunistichesuata partia, Sofia.]
- Методика за оценка на индивидуалните потребности на всеки ученик с девиантно поведение/в конфликт със закон: <http://mon.bg/bg/100381> изтеглено на 17.10.2019. [Metodika za otsenka na individualnite potrebnosti na vseki uchenik s deviantno povedenie/v konflikt sas zakona: <http://mon.bg/bg/100381> iztegleno na 17.10.2019 g.]
- Методическо указание за разработване на индивидуален план за подкрепа на ученици, настанени във ВУИ и СПИ: <http://mon.bg/bg/100381> изтеглено на 17.10.2019 г. [Metodicheshko ukazanie za razrabotvane na individualen plan za podkrepa na uchenici, nastaneni vav VUI I SPI: <http://mon.bg/bg/100381> iztegleno na 17.10 2019 g.]
- Невски, А. (1976) Някои общи особености на учебно-възпитателния процес в училищата за трудно възпитаеми подрастващи. 35–52. – В: Особенности на учебно-възпитателния процес в Трудововъзпитателните училища. Сборник от доклади. София. [Nevski, A. (1976) Niakoi obshti osobenosti na uchebno-vazpitatelnia process v uchilishtata za trudnovazpitaemi podrastvashti. 35–52. – V: *Trudovovazpitatelnite uchilishta. Sbornik ot dokladi.*, Sofia.].
- Обектив. (1996) Месечен бюлетин на Българския Хелзинкски комитет. [Obektiv. (1996) Mesechen biuletin na Balgarskia helzingkski komitet.]
- Първанов, П. (1976) Особенности на режима в ТВУ. 104–117 – В: Особенности на учебно-възпитателния процес в Трудововъзпитателните училища. Сборник от доклади. София. [Parvanov, P. (1976), Osobenosti na rezhima v TVU. - V: *Trudovovazpitatelnite uchilishta. Sbornik ot dokladi* (1976). Sofia.].
- Рискови криминогенни и виктимогенни фактори при децата. (София 2009–2011) „Съюз на съдиите в България“. [Riskovi kriminogenni i viktimgenenni faktori pri detsata (Sofia 2009–2011) „Saiuz na sadiite v Balgaria“.]
- Трудове на научноизследователския институт по криминалистика и криминология. (2007) Т. XXVIII, София. https://www.mvr.bg/docs/librariesprovider62/default-document-library/1926d86c-trudove_nikk_tomxxviii_ipdf.pdf, изтеглен на 22.01.2020 г. [Trudove na nauchnoizsledovatelския institute po kriminalistika I kriminologia. (2007) Т. XXVIII,

Sofia.. https://www.mvr.bg/docs/librariesprovider62/default-document-library/1926d86c-trudove_nikk_tomxxviii_ipdf.pdf ,izteglan na 22.01.2020 г.]

- Фуко, М. (1998) Надзор и наказание. Раждането на затвора. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. [Fuko, M. (1998) Nadzor I nakazanie. Razhdaneto na zatvora. Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Хинова, Т. (1984) Методи, средства и организация на борбата с престъпността на непълнолетните. София, Издателство „Наука и изкуство“. [Hinova, T. (1984), Metodi sredstva I organizatsia na borbata s prestapnostta na nepalnoletnite, Sofia, Izdatelstvo „Nauka I izkustvo“ .].
- Хинова, Т. (1971) Престъпността и противообществените прояви на непълнолетните. София „Издателство на БАН“. [Hinova, T. (1971) Prestapnostta I protivooobshtestvenite proiavi na nepalnoletnite. Sofia, „Izdatelstvo na BAN“ .]
- Христов, И. (2008) Правото на прехода. – В: *Мрежите на прехода. Какво всъщност се случва в България след 1989 г.*, 63–116. Изд. „Изток – Запад“. [Hristov, I. (2007) Pravoto na prehoda. – V: *Mrezhite na prehoda. Kakvo vsashtnost se sluchi v Balgaria sled 1989 g.*, Sofia, Izd. „Iztok – Zapad“ .]
- Goffman, E. (1961) Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other inmates and Other Inmates. Anchor Books edition.

Архивни източници

ЦДА ф.1283 оп 1 ае 1 л. 8
ЦДА ф. 1283 оп.1а.е.6 л.12
ЦДА № 1283 о.1 ае 37 л. 6; 7
ЦДА ф.1283 оп. 1 а.е. 48 л.4; 10
ЦДА ф. 1283 оп. 1 а.е. 52.л. 2; 3

Нормативни актове

- Закон за борба с детската престъпност. – *ИПНС, бр. 13 от 14.02.1958 г.* [Zakon za borba s detskata prestapnost – *IPNS, br. 13 ot 14.02.1958 g.*].
- Закон за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните – *IPNS, бр. 11 от 7.02.1961 г.* [Zakon za borba sreshtu protivooobshtestvenite proiavi na maloletnite I nepalnoletnite - *IPNS, br. 11 ot 7.02.1958 g.*].
- Закон за закрила на детето – *ДВ бр. 48 от 13.06.2000 г.* [Zakon za zakrila na deteto *DV.br. 48 ot 13.06.2000 g.*]
- Закон за отклоняване от наказателно производство и налагане на възпитателни мерки на непълнолетни лица:
https://mjs.bg/Files/Consultation_paper_636511039181061074.pdf, изтеглен на 9.03.2019 г. [Zakon za otkloniavane ot nakazatelno proizvodstvo I nalagane na vazpitatelni merki na nepalnoletni litsa:
https://mjs.bg/Files/Consultation_paper_636511039181061074.pdf izteglan na 9.03.2019 g.].
- Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. – *ДВ, бр. 30 от 15.04.1969 г.* [Zakon za izmenenie ina dopalnenie Zakona za borba sreshtu protivooobshtestvenite proiavi na maloletnite i nepalnoletnite. *DV, br. 30 ot 15.04.1969 g.*].

- Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. – ДВ, бр. 89 от 15.11.1974 г. [Zakon za izmenenie ina dopalnenie Zakona za borba sreshtu protivooobshtestvenite proiavi na maloletnite i nepalnoletnite. DV, br. 89 ot 15.11.1974 g.].
- Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. – ДВ, бр. 53 от 11.07.1975 г. [Zakon za izmenenie ina dopalnenie Zakona za borba sreshtu protivooobshtestvenite proiavi na maloletnite i nepalnoletnite. DV, br. 53 ot 11.07.1975 g.].
- Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. – ДВ, бр. 36 от 8.05.1979 г. [Zakon za izmenenie ina dopalnenie Zakona za borba sreshtu protivooobshtestvenite proiavi na maloletnite i nepalnoletnite. DV, br. 36 ot 8.05.1979 g.].
- Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. – ДВ, бр. 75 от 30.09.1988 г. [Zakon za izmenenie ina dopalnenie Zakona za borba sreshtu protivooobshtestvenite proiavi na maloletnite i nepalnoletnite. DV, br. 75 ot 30.09.1988 g.].
- Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. – ДВ, бр. 110 от 30.12.1996 г. [Zakon za izmenenie ina dopalnenie Zakona za borba sreshtu protivooobshtestvenite proiavi na maloletnite i nepalnoletnite. DV, br. 110 ot 30.12.1996 g.].
- Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. – ДВ, бр. 66 от 30.07.2004 г. [Zakon za izmenenie ina dopalnenie Zakona za borba sreshtu protivooobshtestvenite proiavi na maloletnite i nepalnoletnite. DV, br. 66 ot 30.07.2004 g.].
- Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. – ДВ бр. 96 от 29.10.2004 г. [Zakon za izmenenie ina dopalnenie Zakona za borba sreshtu protivooobshtestvenite proiavi na maloletnite i nepalnoletnite. DV, br. 96 ot 29.10.2004 g.].
- Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. – ДВ бр. 28 от 1.04.2005 г. [Zakon za izmenenie ina dopalnenie Zakona za borba sreshtu protivooobshtestvenite proiavi na maloletnite i nepalnoletnite. DV, br. 28 ot 1.04.2005 g.].
- Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. – ДВ бр. 94 от 25.11.2005 г. [Zakon za izmenenie ina dopalnenie Zakona za borba sreshtu protivooobshtestvenite proiavi na maloletnite i nepalnoletnite. DV, br. 94 ot 25.11.2005 g.].
- Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. – ДВ бр. 103 от 23.12.2005 г. [Zakon za izmenenie ina dopalnenie Zakona za borba sreshtu protivooobshtestvenite proiavi na maloletnite i nepalnoletnite. DV, br. 103 ot 23.12.2005 g.].
- Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. – ДВ бр. 25 от 3.04.2009 г. [Zakon za izmenenie ina dopalnenie Zakona za borba sreshtu protivooobshtestvenite proiavi na maloletnite i nepalnoletnite. DV, br. 25 ot 3.04.2009 g.].
- Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. – ДВ бр. 47 от 23.06.2009 г. [Zakon

- за изменение ина допълнение Закона за борба сreshtu protivooobshtestvenite proiavi na maloletnite i nepalnoletnite. *DV, br. 47 ot 23.06.2009 g.*].
- Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. – *ДВ бр. 74 om 15.09.2009 г.* [Закон за изменение ина допълнение Закона за борба сreshtu protivooobshtestvenite proiavi na maloletnite i nepalnoletnite. *DV, br. 74 ot 15.09.2009 g.*].
- Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. – *ДВ бр. 50 om 2.07.2010 г.* [Закон за изменение ина допълнение Закона за борба сreshtu protivooobshtestvenite proiavi na maloletnite i nepalnoletnite. *DV, br. 50 ot 2.07.2010 g.*].
- Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. – *ДВ бр. 82 om 26.10.2012 г.* [Закон за изменение ина допълнение Закона за борба сreshtu protivooobshtestvenite proiavi na maloletnite i nepalnoletnite. *DV, br. 82 ot 26.10.2012 g.*].
- Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. – *ДВ бр. om 15.02.2013 г.* [Закон за изменение ина допълнение Закона за борба сreshtu protivooobshtestvenite proiavi na maloletnite i nepalnoletnite. *DV, br. ot 15.02.2013 g.*].
- Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. – *ДВ бр. 68 om 2.08.2013 г.* [Закон за изменение ина допълнение Закона за борба сreshtu protivooobshtestvenite proiavi na maloletnite i nepalnoletnite. *DV, br.68 ot 2.08.2013 g.*].
- Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. – *ДВ бр. 59 om 29.07.2016 г.* [Закон за изменение ина допълнение Закона за борба сreshtu protivooobshtestvenite proiavi na maloletnite i nepalnoletnite. *DV, br. 59 ot 29.07.2016 g.*].
- Закон за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните и постановления на ЦК на Българската комунистическа партия и на Министерския съвет, правилници и др. по приложението на закона. 1961 г. София, Държавно издателство „Наука и изкуство“. [Закон за борба сreshtu protivooobshtestvenite proiavi na maloletnite i nepalnoletnite i postanovlenia na CK na Balgarskata komunisticheska partia I na Ministerskia savet, pravilnici I dr po prilozhenieto na zakona. 1961g. Sofia, Darzhavno izdatelstvo „Nauka i izkustvo“].
- Закон за социалното подпомагане – *ДВ, бр. 56 om 19.05.1998 г.* [Закон за sotsialnoto podpomagane *DV br. 56 ot 19.05.1998 g.*]
- Закон за съдилищата за маловръстни. – изтеглен на 3.01.2020 г.
<http://www.sadebnopravo.bg/biblioteka/e2z8oz3vh4jcrzj9w5llvd6h3fuiow> [Закон за sadilishtata za malovrastni.
<http://www.sadebnopravo.bg/biblioteka/e2z8oz3vh4jcrzj9w5llvd6h3fuiow> -
изтеглен на 3.01.2020 г.].
- Правилник за устройството, организацията и дейността на Централната комисия за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните към Министерския съвет. – *ДВ. бр. 75 om 2.10.2012 г.* [Pravilnik za ustroistvoto I deinostta na centralnata komisia za borba sreshtu protivooobshtestvenite proiavi na maloletnite i nepalnoletnite *DV, br. 75 ot 2.10.2012 g.*].
- Правилник за Трудововъзпитателните училища. – *IPNS, бр. 97 om 5.12.1958 г.* [Pravilnik za Trudovovazpitatelnite uchilishta. *IPSN, br. 97 ot 5.12.1958 g.*].

- Правилник за Трудововъзпитателните училища. – ДВ, бр. 100 от 17.12.1976 г. [Pravilnik za Trudovovazpitatelните uchilishta DV, br. 100 ot 17.12.1976 g.].
- Правилник за устройството и дейността на Възпитателните училища интернати и Социално-педагогическите интернати. – ДВ, бр. 71 от 1.09.2006 г. [Pravilnik za ustroistvoto i deinnostta na Vazpitatelните uchilista – internati i Sotsialno-pedagogicheskите internati DV, br..71 ot 1.09.2006 g].